

Годишњак за друштвену историју
основао је проф. Андреј Митровић 1994. године

Издавач
Удружење за друштвену историју

Главни и одговорни уредник
Милан Ристовић

Заменик главног и одговорног уредника
Немања Радоњић

Редакција
Миле Бјелајац (Институт за новију историју Србије, Београд), Радина Вучетић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Горан Милорадовић (Институт за савремену историју, Београд), Радивој Радић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Милан Ристовић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду),
Дубравка Стојановић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду)

Инострани чланови редакције
Снежана Димитрова (Југозападни универзитет Неофит Рилски, Благоевград),
Јан Пеликан (Филозофски факултет, Карлов универзитет, Праг), Тетсуја Сахара (Меиџи Универзитет, Токио), Ханес Грандиц (Хумболтов Универзитет, Берлин),
Јово Миладиновић (Универзитет у Констанцу)

Секретар издања
Ђорђе Лалић

Editorial Board
Mile Bjelajac (Institute for Recent History, Belgrade), Radina Vučetić (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Goran Miloradović (Institute for Contemporary History, Belgrade), Radivoj Radić (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Milan Ristović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Dubravka Stojanović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade)

Foreign Members of the Editorial Board
Snežana Dimitrova (South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad),
Jan Pelikan (Faculty of Arts of Charles University, Prague), Tetsuya Sahara (Meiji University, Tokyo), Hannes Grandits (Humboldt University, Berlin),
Jovo Miladinović (University of Konstanz)

Secretary of the Edition
Đorđe Lalić

Адреса редакције
Годишњак за друштвену историју, Филозофски факултет, Одељење за историју,
Чика Љубина 18–20, 11000 Београд, Србија
телефон: 011/3206-280

Address
Annual of Social History, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju,
Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
telephone: 011/3206-280

e-mail: g.drustvena.istorija@gmail.com
<http://www.udi.rs>

Ова свеска Годишњака за друштвену историју изашла је захваљујући финансијској подршци Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

ГОДИШЊАК ЗА ДРУШТВЕНУ ИСТОРИЈУ

ANNUAL OF SOCIAL HISTORY

Год. XXXI, свеска 3, 2024.

Београд, 2024.

Лектор
Оливера Величковић

Коректура и превод резимеа
Маша Милорадовић

Насловна страна
Никола Костандиновић

Илустрација на насловној страни
Заједнички стан.
Карикатура Милорада Добрића, објављена у Језу крајем 1947.

Тираж
150

Припрема и штампа
„Чигоја штампа” Београд, Студентски трг 13
e-mail: office@cigoja.com

Ослобођено пореза на промет мишљењем Министарства за науку и технологију
Републике Србије бр. 413-00-419/94-01 од 14. јуна 1994. године.

САДРЖАЈ

CONTENTS

Студије

Essays

- Небојша Антешевих
Друштвени контекст изградње туристичких објеката у Југославији од 1947. до 1955. године 7
Nebojša Antešević
The social context of upbuilding of tourist facilities in Yugoslavia from 1947 to 1955
- Милош Тимотијевић
„Икона Халијард”: један пример савременог конструисања српско-америчког савезништва у Другом светском рату 41
Miloš Timotijević
“Icon Halyard”: An example of contemporary construction of the Serbian-American alliance in World War II

Из истраживања

Research

- Данијел Радовић
Хајделбершки професори и српски питомци средином 19. века 69
Danijel Radović
Heidelberg Professors and Serbian Students in the mid-19th century

Баштина

Heritage

- Милан Радовановић
Извод из дописа Хитахдут олеј Југославије, 9. март 1949. 95

О идејама и књигама

On Ideas and Books

- др Милан Радовановић, дипл. историчар
Друштвена историја у фокусу XLIX 101
- Слободан Мандић, историчар
Прикази сајтова (Web адресар) XLVII 107

<i>Упутство за предају рукописа</i>	113
<i>Submitting Manuscripts</i>	119

728.5(497.1)“1947/1955”
338.48(497.1)“19”

Др Небојша Антешевић, архитект, научни сарадник
Институт за архитектуру и урбанизам Србије
ant.nebojsa@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 01.07.2024.
Прихваћен: 14.11.2024.

Друштвени контекст изградње туристичких објеката у Југославији од 1947. до 1955. године

Апстракт: За модерну архитектуру и туризам, посматрано историографски и идејно, може се рећи да имају неколико заједничких одредница које их сврставају у оптимистичко-еманципаторске друштвене токове XX века. После Другог светског рата туризам постаје једна од водећих привредних грана и значајан инструмент у спровођењу социјалне политике благостања у многим земљама света, а нарочито оним социјалистичког уређења, какво је после рата успостављено у Југославији. Интензивирање туристичких активности у послератној Југославији било је подстакнуто увођењем обавезног и плаћеног годишњег одмора, као и све активнијом улогом синдикалних организација у спровођењу социјалног туризма, нарочито током првих послератних година, када је нови раднички сталез требало мотивисати за одлазак на одмор у виду активног учешћа у колективној обнови радне енергије.

Кључне речи: Југославија, социјализам, одмор, туризам, туристичка изградња, туристички објекти, модернистичка архитектура

Увод: феноменологија и друштвени значај туризма

Током XX века туризам се развио у једну од најзначајнијих друштвених појава и водећих привредних грана.¹ Приходи од туризма су у многим деловима

¹ Реч „туризам“, према Вилијаму Теобалду (William Theobald), етимолошки потиче од речи *tour*, која је изведеница од латинске речи *tornare*, односно грчке *tornos*, што значи струг или круг и кретање око централне тачке или осе. Стога је *тур* повратно путовање, односно чин напуштања и враћања на полазну тачку, а онај ко иде на такво путовање је турист. Ово значење је

света прогресивно расли, утичући не само на економски и просторни развој многих држава, региона и градова, него и на развој културе уопште. Ради пружања туристичких услуга креирани су различити типови туристичких објеката намењени смештају и боравку туриста.² Кретања произашла из туристичке потребе, по испољавању индивидуалне, а по значају друштвене,³ утицала су на прогресивну и тржишно усмерену организацију туризма као социолошког и културолошког феномена прожетог „филозофијом надживљавања“.⁴ Туризам какав данас познајемо обликован је модерношћу, истовремено оставивши снажан утицај на креирање модерног света.⁵ Почетком четрдесетих година Швајцарац Валер Хунзикер (Walter Hunziker) дефинисао је туризам као „скуп односа и појава које произлазе из путовања и боравка посетилаца неког места, ако се тим боравком не заснива стално пребивалиште и ако с таквим боравком није повезана никаква њихова привредна делатност“.⁶ У општем смислу, туризам се може дефинисати као путовање из задовољства, које карактерише привремено напуштање свакодневног живота и друштвеног окружења,⁷ па се за њега са правом може рећи да представља „специфичан друштвени однос“⁸ и привредну делатност која настаје онда када „људи користе доступна средства како би путовали у слободном времену“.⁹ Стратегије и модели развоја туризма су се временом мењали, од идеолошко усмерених до економски подстакнутих, али

промењено у модерном енглеском језику (*tourism*) означавајући „нечији ред“ (*one's turn*). Када се речи „тур-“ (*tour*) додају суфикси *-изам* или *-ист* добија се реч *туризам*, односно *турист*, што у ствари указује на кретање у круг, односно подразумева повратак на почетно полазиште. William F. Theobald, *Global Tourism* (Oxford: Butterworth–Heinemann, 1988). Појмови *турист* и *туризам* први пут су званично дефинисани 1936. од стране *Лиге народа*. Лига је тада дефинисала страног туристу као „неког ко путује у иностранство на минимално 24 часа“, док Уједињени народи 1945. овој дефиницији додају и „максималног боравка до 6 месеци“.

² О развоју архитектуре модерних туристичких објеката у Југославији вид. у: Мароје Mrduljaš, „Toward an affordable Arcadia: The evolution of hotel typologies in Yugoslavia, 1960–1974“, in: Martino Stierli, Vladimir Kulić, (Eds.), *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. (New York: The Museum of Modern Art, 2018), 78–83; Небојша Антешевић, *Архитектура модерних туристичких објеката (1930–1985)*, Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2022.

³ Живадин Јовичић, *Феноменологија туризма* (Београд: Научна књига, 1992), 97.

⁴ Исто, 216.

⁵ О настанку и развоју модерног туризма видети у: Eric Zuelow, *A History of Modern Tourism* (London: Palgrave, 2015).

⁶ Walter Hunziker, Kurt Krapf, *Grundriß Der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre* (Zurich: Polygr. Verl., 1942), 9.

⁷ Pierre L. van den Berghe, „Tourism“, in: A. Barnard and J. Spencer (Eds.), *Encyclopedia of social and cultural anthropology* (London/New York: Routledge, 2002), 828.

⁸ Simo Elaković, „Turizam u funkciji moći ili emancipacije“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 134.

⁹ Denison Neš, „Turizam kao forma imperijalizma“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 86.

су његове тржишне карактеристике у основи постајале све значајније, битно утичући на свеукупну слику туристичке понуде.¹⁰

Архитект и романијер Макс Фриш (Max Frisch) путовање је окарактерисао као средњовековну категорију, јер су управо у средњем веку путовања добила нове функционалне облике и ширу друштвену улогу, док је, према социологу Ерику Коену (Erik Cohen), туризам као „друштвено препозната и одвојена институционална област настао у Западној Европи током XIX века“,¹¹ представљајући својеврсну друштвену привилегију. Стога би, како истичу Шејли Барановски (Shelley Baranowski) и Елен Фурло (Ellen Furlough), туризам и путовања требало са историјског аспекта посматрати чиниоцима класног, друштвеног и колективног идентитета.¹² Путописне приповести из доба просветитељства и романтизма замењују бројни бедекери усмерени брзом упознавању са новим туристичким местима и понудом доступних садржаја.¹³ С обзиром на утемељење у друштвеном и технолошком развоју, савремени туризам је у извесном погледу и тековина буржоаско-демократске револуције,¹⁴ јер путовања, осим што су доприносила економском расту¹⁵ и успостављању различитих друштвених делатности, истовремено су утицала да упознавање нових и непознатих крајева постане масовна друштвена активност. „Начини на које појединци настоје да дају смисао искуствима самоиницијативних путовања даје моћан алат за разумевање културе модерног живота.“¹⁶ Разлике у хронолошко-топографском следу појава првих туристичких миграција и настајања првих туристичких места произлазе првенствено из временских разлика у одвијању индустријске

¹⁰ О променама које су пратиле развој модерног туризма видети у: Tissot Laurent (Ed.), *Construction of a tourism industry in the 19th and 20th century: International perspectives* (Neuchatel, Switzerland: Alphil, 2003).

¹¹ Erik Cohen, “Tourism“, in: W. A. Darity (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences*, MacMillan Reference Books, 2008, Encyclopedia.com, URL: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3045302775.html> (6.4.2024.).

¹² Shelley Baranowski and Ellen Furlough, “Introduction“, in: S. Baranowski, E. Furlough (Eds.), *Being elsewhere: tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001), 7.

¹³ *Бедекер* – водич за путнике, приручна књига за туристе названа према немачком издавачу, оснивачу првог издавачког предузећа за такве књиге Карлу Бедекеру (Karl Baedeker, 1801–1859). Бедекери се издају на разним језицима, обухватајући и шира и ужа географска подручја (континенте, покрајине, ривијере, градове итд.).

¹⁴ Milan Apih, *Turizam u svetu i kod nas* (Beograd: Zavod za unapređenje turizma i ugostiteljstva FNRJ, 1952), 8.

¹⁵ О економском значају туризма вид. у: Apih, *Turizam u svetu i kod nas*, 10–15; Slobodan Unković, *Ekonomika turizma* (Beograd: Savremena administracija, 1980); Julio Aramberri, *Modern Mass Tourism* (London: Emerald, 2010).

¹⁶ Anne E. Gorsuch and Diane P. Koenker, “Introduction“, in: A. E. Gorsuch and D. P. Koenker (Eds.), *Turizm: The Russian and East European tourist under capitalism and socialism* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2006), 2.

револуције (процеса модернизације) и настајању капитализма у појединим земљама.¹⁷ Доколица је одувек била привилегија и ознака социјалне супериорности и главни принцип животног понашања водеће класе – доколичарење на ладању изван свог пребивалишта, најпре у бањама, а после и на мору, постало је саставни део буржоаског начина живота, типична манифестација привилегије која је чувана за себе.¹⁸

Туризам се истовремено везује и за историју потрошње и историју слободног времена, чија особеност произлази из „свести за кретањем“ и потребом „бити негде другде“.¹⁹ Значај одласка на друго или непознато место је емпиријски и квантитативно описао румунско-француски писац Ежен Јонеско (Eugène Ionesco) наводећи да „два дана боравка у новом месту вреде тридесет дана живота у свом познатом окружењу, тридесет дана ношених и скраћених, покварених и оштећених свакодневном навиком“.²⁰ Слободно време је допринело развоју личности, па је човек управо кроз доколицу потврдио своје универзално биће и повратак самом себи, као „савршени натурализам“ који коинцидира с хуманизмом.²¹ Ако су пораст уређености друштва и индустријска револуција били пресудни за стварање расположиве количине слободног времена, за његово заузимање и испуњавање одговорна је великим делом потрошачка револуција, чији је производ и потрошачка доколица.²² Као тотални друштвени феномен,²³ туризам, чији је настанак везан за низ истовремених узрока, обликовао је не само оне навике обезбеђене слободним временом, већ се инкорпорирао и у свакодневне активности (запослење, школовање, усавршавање, трговина, култура, рекреација и др), утичући да туристичка инфраструктура и сервиси постану универзалан привредни облик, с изразитом организованошћу и широком распрострањеношћу. Са друге стране, појам *туриста* – конзумент туризма, усталио се у другој половини XX века када путовања постају део свакодневнице и слободних активности.²⁴ У односу на путника за кога се сматра да је активан, историчар Данијел Бурстин (Daniel Boorstin) истиче да је туриста пасиван и

¹⁷ Dragutin Alfier, „Pokušaj dijalektičkog objašnjenja pojave turizma“, *Zbornik radova*, Knjiga II (Dubrovnik: Fakultet za turizam i vanjsku trgovinu, 1977), 10.

¹⁸ Alfier, „Pokušaj dijalektičkog objašnjenja pojave turizma“, 11.

¹⁹ Gorsuch, Koenker, „Introduction“, 2.

²⁰ Eugène Ionesco, *Fragments of a Journal* (London: Faber and Faber, 1968), 76.

²¹ Aleksandar Todorović, „Ličnost i turizam“, *Turizmologija*, br. 9 (1978), 58–59; Henri Lefebvre, *Dijalektički materijalizam. Kritika svakidašnjeg života* (Zagreb: Naprijed, 1959); Igor Duda, „Povijest dokolice za početnike“, *Povijest u nastavi*, br. 3 (2004), 214–221.

²² Igor Duda, „Dokolica kao potrošnja i putovanja kao potrošačka dokolica“, u: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih* (Zagreb: Srednja Europa, 2014), 27.

²³ Aleksandar Todorović, *Sociologija turizma* (Beograd: Privredna štampa, 1982), 19–21.

²⁴ Orvar Löfgren, *On holiday. A history of vacationing* (Berkeley: University of California Press, 2002), 13–40.

препуштен уживању у оквиру туристичких активности, иде у обиласке и очекује занимљиве ствари.²⁵ Бурстин сматра да је путник постао турист онда када је установљено осигурање против свих врста ризика.²⁶ Осим тога, туристичка путовања су дошла до изражаја и услед развитка културних потреба човека, па се географске, природне и историјске разноликости сматрају једним од основних покретача туризма.²⁷

Током шездесетих и седамдесетих година прошлог века дошло је до иновативних истраживања која су дала значајан помак и поставила темеље историје и теорије модерног туризма, првенствено у америчкој и британској историографији. Осма деценија прошлог века се често описује као период убрзаног теоријског развоја истраживања туризма, а многе теорије и модели који су тада угледали светлост дана и даље се широко и често цитирају у савременој туристичкој литератури.²⁸ Истраживања усмерена ка историји туризма, слободног времена и потрошачког друштва доживљавају процват од краја XX века, нарочито у смислу тематске садржајности, слојевитости и методолошких оквира који почивају на интердисциплинарном и компаративном приступу, надопуњеном и ослоњеном на блиске хуманистичке и друштвене дисциплине као што су антропологија, социологија, географија, економија, студије културе, архитектура и визуелне уметности. Један од најбитнијих делова историје доколице данас управо настаје на сложеном и шароликом споју који чине социјална, културна и привредна историја, квалитет живота и животни стандард, туризам и путовања, потрошња и изградња националног идентитета.²⁹ Оно што карактерише истраживања туризма последњих деценија, одражавајући мултидисциплинарни природу у разматрањима ове теме, јесте позајмљивање концепата и модела из етаблираних дисциплина и њихова примена у туризму.

Развој туризма је праћен развојем друштва, прилагођавајући се савременим потребама човека, његовима навикама и захтевима, док су тржишни карактер туризма и конкурентност оријентисани тражењу нових модела туристичке понуде, промоције и приступачности све већем броју потенцијалних корисника. У XX веку „туристичка индустрија“ пролазила је кроз неколико развојних етапа које

²⁵ Danijel Burstin, „Od putnika do turiste. Izgubljeno umeće putovanja“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 36.

²⁶ Burstin, „Od putnika do turiste. Izgubljeno umeće putovanja“, 40.

²⁷ „Жеља за путовањем као туристичка потреба историјски се јавља условљена развитком културних потреба, било као тежња људи за упознавањем, непосредно, непознатих предела, људи и обичаја, било као тежња за упознавањем прошлости, путовањем у она места и пределе која у националној или светској историји имају велики, често и митски значај“. Milena Dragičević Šešić, „Turističke potrebe kao kulturne potrebe“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 150.

²⁸ Richard Butler, „The evolution of tourism and tourism research“, *Tourism Recreation Research*, vol. 40, no.1 (2015), 24.

²⁹ Duda, „Dokolica i potrošnja u historiografiji“, u: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, 17.

су биле условљене ширим друштвено-економским контекстом и политичким променама. Према томе, издвајају се три главна периода: зачеци туристичких активности од краја XIX века до почетка Првог светског рата, успон туризма у међуратном раздобљу и омасовљење туризма после Другог светског рата подстакнуто социјалним и тржишним усмерењима.³⁰ Сходно томе, и развој архитектуре туристичких објеката намењених смештају, одмору и разоноди туриста био је условљен друштвеним аспектима развоја туризма који су се одразили на обликовне и функционалне аспекте типологије туристичких објеката, углавном у оквирима актуелних архитектонских стремљења, као и на потребу за сталим повећањем смештајних и угоститељских капацитета. Успостављање савремене туристичке делатности у Југославији започиње половином двадесетих година прошлог века, када се формирају и прва професионална удружења и иницијативе за развој и пропаганду туризма у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а наставља се учесталим развојем током четврте деценије, да би после Другог светског рата туризам добио стратешку улогу и постао значајна грана југословенске привреде и међународне промоције државе.³¹ Југославија је већ током тридесетих година, користећи различите туристичке потенцијале, препознала привредну улогу *интернационалног туризма*, док је *домаћи туризам* у југословенском контексту имао идеолошку позадину и био је усмерен међусобном упознавању других република (делова земље) и сународника. Између два светска рата, па све до педесетих година, већина становништва је била слабо упозната са деловима и местима земље изван видокруга у коме су рођени или у коме су живели.

Таква идеолошка стремљења утицала су на прагматичну констатацију југословенског туризма чији су развојни потенцијали били усмерени ка широком спектру туристичких активности: здравствено-лечилишне (бање), рекреационе (летовалишта, зимовалишта, излетишта), културне (посете другим градовима, екскурзије, обиласци историјског наслеђа и споменика) и пословне (конгресни туризам/пословне посете). Репрезентативни карактер туристичких активности омогућавао је да се културни плурализам стопи у јединствен југословенски топос у коме је туризам имао интегришућу улогу. У периоду од 1947. до 1955. године, у јеку послератне обнове и изградње, туризам добија изразито социјални карактер, а одмор постаје привилегија радничке класе. Ово се одразило и на учесталију изградњу радничких одмаралишта. Архитектура одмаралишта била је прилагођена основним потребама боравка радника на одмору, у чему се и понајвише огледа утицај социјалистичког реализма, у прелазном периоду репре-

³⁰ Zuelow, „A History of Modern Tourism“, 91–111, 134–164.

³¹ Igor Duda, „Svakodnevni život u obje jugoslavenske države: Hvatanje koraka sa Evropom“, u: Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, et al. (ur.), *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017), 377–379.

сивне политике и скромних материјалних услова. Након разлаза са Совјетским Савезом, а потом и успостављања модела радничког самоуправљања, туризам поприма све значајније место у југословенском друштву, више се усмеравајући иностраном тржишту, који је допринео појави нових облика услужних и умрежених делатности. Из године у годину растао је број туриста, условљавајући обимнију изградњу туристичких смештајних капацитета и њихову модернизацију, посебно у погледу обликовања, организације простора и увођења нових садржаја. Интернационални туризам као модерни масовни феномен је обухватио практично све друштвене класе индустријализованог западног друштва, али, упркос демократизацији путовања, јавиле су се разлике не само у склоности ка путовању, него и у погледу дистанце, облика и организације путовања, те у мотивацији и стилу путовања, односно ширим културним мотивима.³²

Држава организује, народ се одмара: социјални туризам усмерен радништву

Почетком 1940. године, у предвечерје Другог светског рата у Југославији, наводе новинара „Политике“, објављене у чланку на тему питања реорганизације југословенског туризма и преуређења туристичког апарата, којим указује да би, и поред пречих бојазни и нестабилних друштвених и политичких прилика, требало радити на припреми реорганизације туризма како би по завршетку рата постојале основе за његов даљи развој, сматрајући да „баш после рата [...] настаје најбоља конјунктура за промет туриста“,³³ оповргнула су дешавања и исходи Другог светског рата, током којег не само да није било могућности за разматрање будућности туризма, него су ратним разарањима увелико девастирани изграђени туристички капацитети, а новоуспостављени политички и друштвени поредак донео је сасвим другачију визију туризма. Период ратних збивања на окупираним територијама Југославије (људска страдања и присутна неизвесност, разарања и одузимања материјалних добара, недостатак основних животних потрепштина и ограниченост кретања), потиснула су сваки облик туризма и туристичких услуга које по својој природи представљају манифестацију слободних активности и потреба људског духа.³⁴ Свет се након рата нашао у знатно измењеним друштвено-политичким приликама, када питања социјалних права и потреба, привредних приоритета и економског оснаживања

³² Erik Cohen, “The Sociology of Tourism: approaches, issues, and findings“, *Annual Review of Sociology*, no. 10 (1984), 376, 377.

³³ Р. Стефановић, „Преуређење нашег туристичког апарата треба изводити одмах“, *Политика*, 25. мај 1940, 13.

³⁴ О туристичкој функцији слободног времена вид. у: Dragan Koković, *Način života i slobodno vreme. Fenomenologija slobodnog vremena* (Novi Sad: Fakultet za sport i turizam, 2006), 85–91.

постају основе будућег развоја заснованог на новим политикама социјалне једнакости и јачања радничке класе. Европа је из рата изашла са разрушеним, често посве уништеним туристичким капацитетима, чија је обнова уследила убрзо након приоритетне обнове и изградње индустрије и стамбеног фонда за шта су била потребна огромна финансијска средства. У таквом контексту, туризам је сматран за погодан облик привреде који би обезбедио акумулацију девизних прилива, о чему сведоче и осврти објављивани у раној југословенској туристичкој периодици.³⁵ Европска комисија за туризам, основана 1946. године у сврху проучавања европске туристичке проблематике, у елаборату објављеном почетком педесетих година XX века под називом „Улога туризма у европској обнови“, предлагала је нужне мере за развој иностраног туризма које су се првенствено односиле на подстицање унапређења социјалног туризма кроз распоред годишњег одмора трудбеника, организацију туристичке штедње, туристичко васпитање маса, изградњу смештајних објеката и давање повластица за превоз, као и на потребу да се целокупна угоститељска привреда подвргне општој ревизији, посебно техника пословања, те да се општи ниво угоститељских услуга подигне на виши ниво, нарочито у погледу хигијене.³⁶

Завршетком рата у Југославији наступио је период интензивне обнове и свеопште модернизације која се огледала у многобројним развојним плановима и пројектима за изградњу индустрије и инфраструктуре, стамбених објеката, образовних и здравствених установа, али и у намери државе да се искористе географски и културни потенцијали за развој туристичке привреде. У Федеративној Народној Републици Југославији планска обнова и оживљавање туризма имали су утемељење у социјалној политици, а то се касних четрдесетих година обично пропагандно потенцирало кроз штура упоређивања са туризмом из периода пре рата, па се наводило да је туризам тада био „само привилегија богатих“ и подређен „једностраном интересу приватног капитала“.³⁷ Као и у многим другим аспектима живота и рада, тако се и у сфери туризма пласирао отклон од старе Југославије, јер је кроз прокламовану идеологију нова држава желела у свему да буде аутентична и супериорна. Југословенска држава, основана на социјалистичком поретку и комунистичкој доктрини, гледала је на туризам другачије него што је то био случај у капиталистичким земљама, па је туризам, према пласираним ставовима, третиран као „фактор за подизање здравственог, културног, па и политичког нивоа најширих слојева радног народа,

³⁵ „Uloga turizma u posleratnoj obnovi Evrope“, *Turizam i ugostiteljstvo*, god. IV, br. 1 (1952), 6.

³⁶ Исто, 5, 8.

³⁷ Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Трговинске коморе, Угоститељство и туризам, туризам од 1947. године, кутија 4715/47, „За оживљавање туризма“, реферат Љубише Ђекића, без датума.

односно становништва, и као неопходан елеменат за рекреацију радне снаге“.³⁸ У таквој идеолошкој констелацији, за успостављање туристичких активности било је надасве кључно увођење обавезног и плаћеног годишњег одмора, као и све активнија улога синдикалних организација у спровођењу социјалног туризма, нарочито током првих послератних година када је нови раднички сталез требало мотивисати за одлазак на одмор у виду активног учешћа у колективној обнови радне енергије.

Угледајући се на совјетску туристичку стратегију усмерену радништву, Југославија већ од 1946. године уводи „социјални туризам“ као део политике благостања, сматрајући га покретачем модернизације. Према пропагандној комунистичкој фразеологији друге половине четрдесетих година туризам у старој Југославији „служио је за разоноду и забаву буржоаској класи и за стицање профита појединцима који су у својим рукама држали хотеле и ресторане“, као и за странце „који су долазили у Југославију да траже егзотику и да у земљи коју су сматрали својом колонијом са што мање материјалних издатака пруже себи што више уживања“.³⁹ Таквим пропагандним наративом нова власт је под едигом социјалистичке модернизације, засноване на идеолошкој матрици политичког и друштвеног система, остваривала и социјалистичку еманципацију која је требало да направи јасан дисконтинуитет са претходним системом слободног капитализма и да наводно укаже на његове мањкавости. Истовремено, комунистички челници су истицали напоре партијског и државног руководства у циљу побољшања услова живота грађана, „градитеља социјализма“, којима је требало створити „радан, али радостан и удобан живот [...] који одговара ступњу савремене технике и богатства [...] социјалистичке домовине“.⁴⁰ У тим ставовима се најјасније огледају идеолошке тежње да се туризам у потпуности стави под окриље државне политике. Краткотрајан утопистички експеримент, који се одмах после Другог светског рата јавио са туризмом као носиоцем националне и политичке идеологије, имао је за циљ стварање новог југословенског социјалистичког грађанина, међутим, променом општенационалног курса овај концепт је убрзо напуштен, а туризам потом искоришћен као средство којим држава може осећај доброг живота и задовољства приближити обичном грађанину.⁴¹ За реализацију амбициозних планова социјалног туризма била је неопходна адекватна инфраструктура и знатно повећање смештајних капацитета. Већ крајем четрдесетих година истицала се потреба за грађењем нових објеката, па

³⁸ Апић, *Turizam u svetu i kod nas*, 26.

³⁹ „Turizam u staroj Jugoslaviji“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 40.

⁴⁰ Vladimir Velebit, „Uvodna reč“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 1.

⁴¹ Rory Yeomans, „Od drugova do potrošača. Odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu* (Zagreb: Srednja Europa, 2013), 92.

тако у уводнику првог броја часописа „Vesnik turizma i ugostiteljstva“, Владимир Велебит, председник Комитета за туризам и угоститељство Владе ФНРЈ, наводи да је угоститељско-туристичка струка „саставни део оног комплекса добара и услуга које сачињавају животни стандард“ и да „грађење нових, великих угоститељских објеката“ представља „врло одговоран посао, коме треба приступити промишљено и припремљено“.⁴² Овакве, углавном уопштене и декларативне изјаве, нису одражавале реално стање организације туризма у том периоду, који се суочавао са разним проблемима и потешкоћама.

Непосредно после рата становништво практично није ни имало времена ни могућности за туристичка кретања, која су у првим послератним годинама била веома ограничена, изузев потреба за привредним и политичким активностима.⁴³ До нешто интензивнијих кретања долази тек у другој половини 1946. године, чему је понајвише допринело доношење владине Уредбе о плаћеном годишњем одмору радника, намештеника и службеника од 4. јула 1946. године, по којој су сви радници, намештеници и службеници који су у истом предузећу, надлештву, установи, организацији, односно код истог приватног послодавца запослени најмање 11 месеци, имали право на плаћен годишњи одмор у трајању од најмање 14 дана сваке календарске године.⁴⁴ Правни основ за доношење оваквог акта почивао је на члану 20. Устава ФНРЈ, којим се, између осталог, прописивало да „држава заштићује лица у најамном радном односу, нарочито обезбеђењем права удруживања, ограничавањем радног дана, обезбеђивањем права на плаћени годишњи одмор, контролом радних услова, бригом о стамбеним приликама и социјалним осигурањем“.⁴⁵ Обезбеђивање годишњег одмора је дало основ и за увођење повластица за чланове синдиката, што је убрзо покренуло запослене на путовања у различита места широм Југославије ради коришћења одмора.⁴⁶ Такође, Закон о ученицима у привреди омогућио је ученицима ангажованим у привреди право на годишњи одмор.⁴⁷ Од 1947. године почела је нова фаза планског усмеравања развоја привреде и друштва у Југославији, и та се година сматра и прекретницом у развоју туризма, јер су тада забележена интензивнија туристичка кретања, која су по броју туриста и ноћења знатно надмашила прет-

⁴² Velebit, „Uvodna reč“, 2.

⁴³ Antun Kobašić, *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive* (Zagreb: Informator, 1987), 8.

⁴⁴ Уредба о плаћеном годишњем одмору радника, намештеника и службеника, „Службени лист ФНРЈ“, број 56 од 12. јула 1946, 650; Kobašić, *Turizam u Jugoslaviji...*, 8; Igor Duda, „Od radnika do turista“, у: Н. Grandits & К. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije...*, 57; Igor Duda, Igor Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašima i gladnima 1947–1950“, *Historijski zbornik*, vol. 64, no. 1 (2011), 101.

⁴⁵ Устав Федеративне Народне Републике Југославије, „Службени лист ФНРЈ“, број 10 од 1. феб. 1946, 77.

⁴⁶ Kobašić, *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive*, 8.

⁴⁷ „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 42.

ходну годину.⁴⁸ Број домаћих туриста у 1947. години, који је износио 1.058.479, повећан је за око 140% у односу на број туриста 1946. Године, којих је тада регистровано 439.917.⁴⁹ У свом говору на митингу одржаном у Сплиту 1946. године председник владе ФНРЈ, Јосип Броз Тито, осврнуо се и на туристички потенцијал Јадранске обале и њен значај за опоравак радништва, сугеришући да треба искористити природне потенцијале обале и изградити радничка опораваилишта.⁵⁰ Активности државне администрације и државних руководиоца биле су део усмерене политике благостања, чија се успешност од стране грађана мерила властитим задовољством и стандардом.⁵¹

За реализацију социјалног туризма били су неопходни многобројни нови смештајно-угоститељски објекти, којих не само да није било довољно, већ су и постојећи објекти током рата били девастирани, оштећени или им је промењена намена,⁵² па их је требало обновити и обезбедити потребан инвентар како би могли да буду употребљиви. Касних четрдесетих година држава је обнову угоститељског сектора спроводила кроз често репресивне акције и рестриктивне мере. Власници предратних угоститељских радњи или су остајали без свог капитала или нису били у стању да их обнове за даљи рад без помоћи државе.⁵³ Како је за кратко време широм Југославије, а нарочито дуж јадранске обале, требало обезбедити смештај за све већи број радника, држава је приступила национализацији приватних угоститељских објеката. Они су након обнове, како се презентовало у јавности, „уврштени у најудобније и репрезентативне тури-

⁴⁸ Kobašić, *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive*, 8.

⁴⁹ „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, 42.

⁵⁰ „Видно сам да су у Далмацији чињени напори у погледу хигијене и здравља и морам да кажем да је оно што је урађено добро и да је прилично урађено. Али, све је то још увијек мало, према ономе што треба урадити. Дивна обала наше Далмације може да пружи могућности за учвршћење здравља радних маса свих народа Федеративне Народне Републике Југославије. Од лијепе далматинске обале треба да створимо опоравилишта и санаторијуме, да сваки који ради и даје свој прилог заједници може да дође да поправи своје здравље и затим поново, још јаче, да прионе на рад.“ Milorad Kovačević, Miloš Rašeta (ur.), *Tito i more* (Opatija – Rijeka, Zagreb: Otokar Keršovani i Spektar, 1983), 66.

⁵¹ Duda, „Благостанје и слободно вријеме: плаћени одмор за све“, у: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, 73.

⁵² Током Другог светског рата италијански фашисти су хотел *Grand* на Лопуду користили за интернирање Јевреја са дубровачког подручја. Смештајни објекти Хотелског акционарског друштва „Ко-оп“ на простору Србије и у Улцињу су такође током рата од стране окупатора били реквирирани, коришћени и девастирани (Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства за трговину и индустрију Краљевине Југославије 65, фасцикла 1258, јединица 2242, Молба „Ко-оп“ а. д. Министарству трговине и снабдевања НР Србије за продужење рока за сазив збора акционара, датирано 14. јун 1945. године).

⁵³ ИАБ, фонд Трговинске коморе, Угоститељство и туризам, туризам од 1947. године, кутија 4715/47, Допис Трговинске коморе Одсеку за туризам Министарства трговине и снабдевања НР Србије ради обнове угоститељских радњи у бањским и туристичким местима, 7. фебруар 1946. године.

стичке објекте“, иако је реална ситуација била доста другачија, нарочито ако се имају у виду несташнице основних намерница и оскудна расположива средства посебно у мањим срединама.⁵⁴ У сврху национализације социјалистичке власти су по срезовима вршиле попис угоститељских објеката. Архивски документи из фонда Комисије државне контроле владе ФНРЈ из 1948. године указују да се након национализације угоститељских објеката некадашњег приватног сектора број постеља у државном сектору увећао на 24.000, али да је и тај капацитет био знатно мањи од потребног броја за смештај радника из свих делова земље.⁵⁵ Највише туристичких смештајних објеката је одузето, тј. национализовано у републикама које су због својих туристичко-географских потенцијала представљале окосницу будућег туристичког развоја.⁵⁶ И поред тога, велики број туриста је морао бити смештен у приватним собама у оквиру кућне радиности, јер је једино на тај начин било могуће остварити план промета у туризму.⁵⁷ Стални прилив посетилаца у туристичка места био је далеко већи од повећања њиховог смештајног капацитета. За адаптацију национализованих објеката, изградњу нових и за њихово одржавање формиран је Фонд радничких одмаралишта на основу доприноса који су радници раније издвајали за издржавање радничких комора (тај допринос је износио 0,3% вредности плате, а уплаћиван је заједно са доприносом за социјално осигурање).⁵⁸ Тиме су потешкоће у планирању туризма према архивским изворима биле само делимично решене.⁵⁹ Предузимане мере

⁵⁴ Видети брошуру: *Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije* (Београд: 1951).

⁵⁵ АЈ, фонд Комисије државне контроле владе ФНРЈ 19, фасцикла 186 (у даљем тексту: АЈ, 19–186), Допис Комитета за туризам и угоститељство владе ФНРЈ Савезној контролној комисији, са извештајем о стању смештаја и исхране туриста по републикама, број 129, од 7. августа 1948. године. Из дописа: У Србији су се туристичка кретања углавном одвијала ка бањама, где је и било највише смештаја; у Хрватској се до половине јула лакше обезбеђивао смештај, да би после услед навале туриста, посебно у већа приморска летовалишта, долазило до попуњености расположивих капацитета; у Словенији је, првенствено због климе, број туристичким посета био нешто нижи од очекиваног; Босна и Херцеговина није имала довољно смештајних капацитета, осим у неколико туристичких градова, па се истицала потреба изградње истих; у Македонији су туристичка места такође располагала са недовољним бројем постеља, те се о већим промету туриста и није могло говорити док се не изграде смештајни објекти; у Црној Гори је био обновљен већи број смештајних објеката на Јужном приморју.

⁵⁶ АЈ, 19–186, Анализа смештаја и реализација плана туризма у сезони 1948. године, без датума, 6. Из анализе: У Хрватској је за потребе смештаја туриста одузето 139 објеката, у Словенији 86, у Македонији 33, у Босни и Херцеговини 17, у Србији (без Београда) 13, а у Црној Гори 3 објекта. У Београду је 10 хотела одузето за потребе разних надлештава, установа и предузећа (*Palace, Занатски дом, Асторија, Бристол, Петроград, Royal, Српска круна, Косово, Праг, Лондон*).

⁵⁷ АЈ, 19–186, Допис Комитета за туризам и угоститељство владе ФНРЈ Савезној контролној комисији...

⁵⁸ Ђуро Салај, „Годишњи одмор трудбеника Југославије – велика тековина народне револуције“, *Jugoslavija – SSSR: časopis Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR*, br. 34 (1948), 1.

⁵⁹ АЈ, 19–186, Задаци туризма у 1949. години, реферат Владе Загорца, без датума, 7.

показују да је терет организације туризма, поред свих парола којима је држава истицала бригу, понајвише пао на раднике, почев од национализације, па до доприноса и добровољних радних акција на обнови и изградњи одмаралишта.

Узимајући у обзир значај туризма за развој социјалистичког друштва и оснаживање радничког пролетаријата, комунистичка власт је у Петогодишњем плану развитка народне привреде Југославије од 1947. до 1951. године уврстила туризам и хотелијерство у привредне приоритете, истичући потребу изградње нових радничких одмаралишта и оспособљавање постојећих.⁶⁰ Како се истичало, туризам нове Југославије био је утемељен на једној од „најзначајнијих тековина која је поздрављена у свим редовима радничке класе“ – годишњим одмором.⁶¹ Оваква уопштавања су служила за постизање јединства у плановима власти да годишњи одмор буде механизам преко кога би се остваривали шири идеолошки и практични циљеви. Путем средстава комуникације саопштаване су предности које одмор треба да има, па је тако Ђуро Салај, председник Централног одбора Јединствених синдиката Југославије (ЦО ЈСЈ), истицао да је „радни народ први пут у историји човечанства постао господар и творца свога живота“, додајући да су хотели, бање, опоравилишта, летовалишта, јавна купатила постали општенародна имовина доступна радном народу коме одмор треба да омогући прикупљање снаге за успешан рад на изградњи новог социјалистичког друштвеног поретка.⁶² Честе сличне изјаве крајем четрдесетих година имале су понајвише пропагандну сврху. Плаћени годишњи одмор, увршћен у модалитете за реализацију задатака Петогодишњег плана, добио је званично и према законској основи улогу за подстицање радног полета и стваралачке иницијативе радничке класе и трудбеника уопште.⁶³ У образложењу Петогодишњег плана развоја хотелијерства и туризма од 1947. до 1951. године такође је истакнуто да је, осим потребе за повећањем броја радних људи, деце и омладине као корисника туризма, неопходно знатно повећање смештајних капацитета државног угоститељства и активирање једног дела приватног сектора у туристичким местима.⁶⁴

⁶⁰ Говор Вицка Крстуловића, министра рада у влади ФНРЈ, одржаном на заседању Народне скупштине ФНРЈ 26. априла 1947. године, у: *Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ 1947–1951. и Закони о петогодишњим плановима развитка народне привреде народних република Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе* (Београд: Савезна планска комисија, 1947), 53.

⁶¹ Говор Вицка Крстуловића..., 53.

⁶² Салај, „Годишњи одмор трудбеника Југославије – велика тековина народне револуције“, 1.

⁶³ *Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ 1947–1951...*, 69.

⁶⁴ АЈ, фонд Министарства трговине и снабдевања ФНРЈ 163, фасцикла 25, јединица 32, План туризма и угоститељске мреже (ознака *поверљиво*), Образложење петогодишњег развитка хотелијерства и туризма у годинама 1947–1951, 2.

Како би свим радницима и службеницима било омогућено да одмор проведу у неком одмаралишта широм земље, а имајући у виду недовољан број смештајних капацитета, влада ФНРЈ је крајем 1949. године издала Наредбу о планирању годишњег одмора радника, службеника и намештеника, према којој су руководиоци предузећа, установа и организација били дужни да за сваку годину израде план коришћења годишњег одмора којим се одређује дужина и распоред одмора за сваког радника, уз прибављено мишљење синдикалне организације.⁶⁵ Ово је предузето у циљу што рационалнијег коришћења смештајних капацитета током целе године и спречавања стихијског упућивања радника на одмор. Још крајем 1948. године Комитет за туризам и угоститељство владе ФНРЈ дао је главне поставке и препоруке за план смештаја трудбеника на годишњем одмору, према којима је, полазећи од становишта да туризам у социјалистичком друштву треба првенствено да служи радним масама, одређено да се највећи део угоститељских капацитета (око 90%) ангажује за потребе смештаја трудбеника за време годишњег одмора, а да остатак остане расположив за смештај пролазника.⁶⁶ Одмор током летњих месеци су могли да користе првенствено радници тешке индустрије, рудари и просветни делатници, те само они радници и намештеници из осталих грана привреде којима је током лета одмор био најпотребнији.⁶⁷ Будући да је од 7.500.000 до 8.000.000 радних људи у ФНРЈ имало право на коришћење повластица за годишњи одмор (радници и службеници са породицама и чланови сељачких радних задруга), вршила се преоријентација коришћења годишњег одмора у радним колективима ради потпунијег ангажовања постојећих смештајних капацитета. Због тога су туристичка и угоститељска предузећа имала задатак да привуку пажњу радника за одмором и изван официјалне туристичке сезоне.⁶⁸ Међутим, у свему томе долазило је до одступања од постављених услова, непридржавања утврђених планова и честих промена у терминским распоредима.⁶⁹

⁶⁵ *Наредба о планирању годишњег одмора радника, службеника и намештеника*, „Службени лист ФНРЈ“, број 109 од 31. децембра 1949, 1512; Stanko Marovt, „Plan organizacije smeštaja trudbenika na godišnjem odmoru“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 3 (1949), 81–94; „Plan korišćenja godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 43–44.

⁶⁶ Marovt, „Plan organizacije smeštaja trudbenika na godišnjem odmoru“, 82.

⁶⁷ „Plan korišćenja godišnjeg odmora“, 44.

⁶⁸ Ш. Матијашевић, „Осам милиона грађана ФНРЈ ужива повластице за годишњи одмор“, *Туристичке новости*, год. I, бр. 1 (1953), 2.

⁶⁹ Нерационалним коришћењем смештајних капацитета није био задовољан ни председник владе Ј. Б. Тито, изложивши то у свом експозеу на IV ванредном заседању Народне скупштине ФНРЈ одржаном 27. децембра 1948. године: „У тој грани привреде [туризму и угоститељству], која је уско повезана с културним, хигијенским, здравственим и другим проблемима, имамо још доста слабости. [...] Број радничких одмаралишта ове године се нешто повећао, тако да смо имали 32 одмаралишта са 2.898 кревета, које је овде године користило око 35.000 радника, што значи двоструко више него прошле године. [...] Но, све је то још доста недовољно да би задовољило

Осим потешкоћа са смештајем радника у туристичким местима, надлежне управе за туризам и синдикалне организације су се, и поред различитих подстицајних мера у сврху коришћења годишњег одмора, суочавале са проблемом немотивисаности радника за путовања, као и са њиховим понашањима током одмора. „Убрзо по додељивању права на коришћење годишњег одмора постало је јасно да време одмора ваља научити користити.“⁷⁰ Негирајући однос према одмору био је најприсутнији код радника из руралних крајева који претходно нису имали искуства путовања и који нису имали развијену свест о функционалном коришћењу слободног времена, па су у данима одмора видели могућност за обављање других послова. Ненавикнути на боравак у одмаралиштима, склони неприхватању колективних активности током одмора и извргавању правила понашања, радници су неретко враћани са годишњег одмора или су негодовали због различитих услова како би издејствовали повратак кући, док истовремено управници одмаралишта и услужно особље, често недовољно стручно и обучено, своје дужности није обављало савесно и поштено.⁷¹ Проблеме током боравка у одмаралиштима додатно су стварале потешкоће са снабдевањем храном услед несташица намерница у целој земљи.⁷² Због тога је посебна пажња придавана друштвеној исхрани, која је у социјалистичкој изградњи заузимала неопходан саставни елемент.⁷³ Сви ови аспекти осликавају почетке социјалног туризма у Југославији, који је радницима према озваниченим уверењима требало да омогући „уживање у слободном времену и одмору као заслуженим плодовима властитога рада“,⁷⁴ упркос бројним недостацима у погледу смештајних капацитета, проблемима у организацији одмора и скромном обухвату туристичке изградње. Туризам се, имајући у виду све аспекте, околности и домете, доказивао као неизоставан део модернизације, њених добрих и лоших страна.⁷⁵

Пут ка срећнијем животу виђен је и у плаћеном годишњем одмору радника и трудбеника који су одласком у одмаралишта широм Југославије учествовали

потребе наших радних људи. Није ни ово што имамо довољно рационално искоришћено, јер се није искоришћавало вансезонско вријеме за одмарање у постојећим одмаралиштима“. Josip Broz Tito, „Turizam i ugostiteljstvo (iz ekspozice na IV vanrednom zasjedanju Narodne skupštine FNRJ)“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 12.

⁷⁰ Duda, „Blagostanje i slobodno vrijeme: plaćeni odmor za sve“, u: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, 80.

⁷¹ Duda, Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta...“, 101.

⁷² Duda, Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta...“, 113–117.

⁷³ Marko Ivanetić, „O društvenoj ishrani“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 15; AJ, фонд Савезне планске комисије (1943–1951) 41, фасцикла 278, јединица 464, *Problemi našeg turizma* (Београд: Главна управа за туризам, 1947), 33–34.

⁷⁴ Ivanetić, „O društvenoj ishrani“, 15.

⁷⁵ Igor Duda, „Tourism to the People. Vacation as a Product of Socialist Modernization / Turizam narodu. Godišnji odmor kao proizvod socijalističke modernizacije“, *Čovjek i prostor*, br. 684–685 (2011), 28.

у стварању идеализованог система, успешног и задовољног друштва. „Изградити земљу значи изградити услове за бољу и срећнију будућност радничке класе, њене дјече и будућих поколења“, понавља Ј. Б. Тито у говору на Конгресу јединствених синдиката Србије, позивајући на ширење братства између радника и сељака, како би као једна „монолитна стијена“ бранили тековине Народноослободилачке борбе (НОБ) и дали све од себе у обнови земље.⁷⁶ Сви учесници у обнови земље су одласком на одмор бивали у ствари награђени за своје радне заслуге. Путовањима у различите крајеве Југославије, често знатно даље од места пребивалишта, и развијањем колективизма током слободног времена, држава је пропагирала идеологију братства и јединства. Због сталног истицања потребе за континуираним радом, обновом радне енергије, али и манифестације типично марксистичко-лењинистичке склоности према туризму, плаћени одмор се у јавном етосу искључиво представљао начином награђивања заслужних радника за добро одрађен посао.⁷⁷ Брошура (водич) Централног одбора Савеза синдиката Југославије (ЦО ССЈ) из 1951. године, „Radnička odmarališta“, доноси преглед радничких одмаралишта (домова одмора) широм Југославије под управом Савеза синдиката, од којих су већина познати хотелски објекти изграђени током тридесетих година XX века, а после рата национализовани. Многа од ових одмаралишта носила су имена народних хероја који су се истакли у НОБ-у. На почетку брошуре се наводи да радничка одмаралишта ЦО ССЈ, којих је 1950. године било више од 150, „представљају један од најлепших и најубедљивијих примера бриге за радне људе, коју може да пружи једна истински социјалистичка земља“.⁷⁸ Слични описи су се понављали у многим туристичким брошурама и водичима који су служили за популаризацију туризма и путовања. Колико су одмаралишта била „убедљиви“ примери бриге за радне људе најбоље сведоче искуства корисника, као и целокупна слика организације боравка радника.

У домове одмора ЦО ССЈ слати су, углавном бесплатно, „најзаслужнији радници на пољу изградње социјализма, ударници, новотари и рационализатори“, као и они који су се нарочито истицали на послу,⁷⁹ па се тако извесни Марко Перишић, физички радник из Никшића који је три пута проглашаван за ударника, током лета 1949. године одмарао у одмаралишту „Иван Милутиновић“ у Улцињу (некадашњи хотел „Ко-оп“), а да у лето 1939. године наводно

⁷⁶ *Tito radničkoj klasi* (Zagreb: Glas naroda, 1949), 6, 10.

⁷⁷ Patric Hyder Patterson, „Jugoslavija kakva je nekad bila. Šta su turizam i dokolica značili u povijesti socijalističke federacije“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije...*, 383.

⁷⁸ *Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*, n.n.

⁷⁹ „Briga o lečenju, oporavku i odmoru trudbenika“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 43.

„није могао ни да привири у двориште овог хотела“, јер је пред капијом био заустављен због свог скромног одела.⁸⁰

Слика 1. Насловна страна часописа „Југославија – СССР“, бр. 34 из 1948, са приказом национализованог хотела Ко-оп у Улцињу претвореног у радничко одмаралиште „Иван Милутиновић“. Извор: Народна библиотека Србије

Ово је био један од многих примера како је ондашња јавност, путем дневне штампе, пропагандног материјала и синдикалних гласила, информисана о успесима социјалног туризма у односу на предратне прилике, профил туристе и сврху хотела, који су, према изношеним коментарима и осудама, били намењени само имућнијем сталежу. Власт је управо у таквим паралелама видела успех своје политике и идеологије. У поменутом улцињском одмаралишту „Иван

⁸⁰ АЈ, 19–186–1702, Д.П. „У Улцињу. Угодан одмор трудбеника – резултат успешне изградње социјализма“, *Борба*, 31. јул 1949, 5.

Милутиновић“, на основу сазнања из дневне штампе, одржавала су се и кратка предавања на којима су се представљале нове методе рада и разне новине из производње.⁸¹ Значај организованих активности које су се одвијале у одмаралиштима и њихова често дидактичко-морализаторска позадина огледали су се и у организованим такмичењима између колективâ неколико одмаралишта. Тако се током сезоне 1949. године колектив одмаралишта „Франце Розман“ из Гозд Мартуљака у Словенији такмичио са колективима радничких одмаралишта у Опатији, Аранђеловцу и Каштел Старом у темама као што су уштеда материјала и смањење режијских трошкова, исхрана трудбеника, радна дисциплина, обезбеђивање културних активности, опште пословање дома, културно-просветни и фискултурни рад, синдикални и добровољни рад, те популарисање књига међу гостима и персоналом.⁸² Иако је истицано како је брига за радне људе током боравка у одмаралиштима обезбеђивана и кроз „широко развијен друштвени живот“, који је имао за циљ да допринесе „међусобном зближавању трудбеника“,⁸³ на основу појединих извештаја о туризму из касних четрдесетих година са освртима на активности у одмаралиштима, може се закључити да је брига о културном животу била потпуно занемарена.⁸⁴ Ово је било посебно изражено у мањим местима у којима су културне активности због нерентабилности биле запостављене.⁸⁵

Под културним животом су се подразумевале различите активности кроз које су корисници одмора могли да се упознају са драмском и музичком уметношћу, као што су наступи разних уметничких група и првака југословенских позоришта, одржавање концерата (углавном класичне музике),⁸⁶ али и други садржаји попут разних изложби, приредби, фолклорних наступа и филмских пројекција.⁸⁷ Одмаралишта су имала библиотеке са више стотина књига домаће и стране књижевности, стручну литературу и белетристику, док се у читаоницама налазила партијска, синдикална и дневна штампа и часописи. Да су се корисници одмаралишта заиста и служили књигама показује податак да је током 1947. године наводно прочитано 4.934 књиге, што се приписивало томе да „ударници и заслужни радници са пуно воље и љубави читају када за

⁸¹ АЈ, 19–186–1702, „У Улцињу. Угодан одмор трудбеника – резултат успешне изградње социјализма“

⁸² АЈ, 19–186–1702, С.М. „Угодан одмор трудбеника – резултат успешне изградње социјализма. Враћамо се свежи и препорођени“, *Борба*, 31. јул 1949, 5; Savo Medan, „Naša radnička odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, br. 34 (1948), 8.

⁸³ *Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*, n.n.

⁸⁴ АЈ, 19–186, Задаци туризма у 1949. години, реферат Владе Загорца, без датума, 9.

⁸⁵ Karlo Novak, „Plansko korišćenje godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 11.

⁸⁶ *Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*, n.n.

⁸⁷ Gojko Popović, „Za kulturni život i razonodu u turističkim mjestima“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. III, br. 3 (1951), 147–148.

то имају могућности“.⁸⁸ За културни живот су корисницима одмаралишта на располагању обично били радио апарати, грамофон и плоче, клавир или други музички инструменти, а за разоноду и дружење су постојале и посебне просторије у којима су се организовале разне друштвене игре, попут шаха, билијара, пинг-понга и слично.

Слика 2. Играње шаха током боравка у једном од радничких одмаралишта у Југославији крајем 1940-их. Извор: АЈ, Збирка фотографија 377, фонд Министарство рада владе ФНРЈ 25, фасцикла 4.

Активности културног и уметничког карактера обично су наменски организоване како би се на тај начин радници упознали са „тековинама на пољу културе и уметности“, проширили своја знања и културно се уздизали,⁸⁹ па је тако ЦО ЈСЈ, у споразуму са Комитетом за културу и уметност владе ФНРЈ, организовао гостовања разних уметника, чланова опере, балета и филхармоније који су својим наступима и концертима употпуњавали културни живот током одмора.⁹⁰ Креатори просветне политике су у свом револуционарном заносу сматрали да ће се негативно наслеђе прошлости и објективни проблеми, произашли

⁸⁸ Medan, „Naša radnička odmarališta“, 8.

⁸⁹ „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, 42; „Briga o lečenju, oporavku i odmoru trudbenika“, 43.

⁹⁰ Medan, „Naša radnička odmarališta“, 9.

из необразованости и неимаштине, уклонити у кратком временском року,⁹¹ па су зато разне прилике, између осталог и слободно време одмора, коришћени за одгој и образовање.

Значај „културног живота“ у домовима одмора посебно је наглашаван у општој популаризацији социјалистичких вредности, уз истицање да је туризму у том смислу потребно дати „нову социјалистичку садржину“, а културне активности омасовити и учинити их приступачнијим широким слојевима радног народа.⁹² „Упркос томе (или управо захваљујући томе) што је музички одгој био део одгојнообразовне платформе за имплементацију социјалистичког система, у раном поратном периоду се са ентузијазмом и вером у нове задатке уметности вредно радило на томе да се музика приближи младима“.⁹³ Махом су упражњаване и разне спортске активности, а за њих су обично постојале обезбеђене физкултурне справе и уређени спортски терени. Уз побољшање психофизичких способности појединаца циљ спортских активности био је у коначници свеобухватан „социјалистички преображај друштва“.⁹⁴ За социјализацију и упознавање крајева у близини одмаралишта у која многи никад пре нису имали прилике да дођу служили су једнодневни излети.⁹⁵ Усмереност садржаја у одмаралиштима и расположиве активности током одмора употпуњиване су и организованим колективним излетима на различите локације (природне и културно-историјске знаменитости), што се сматрало значајним и корисним не само за међусобно упознавање и зближавање трудбеника, омладине и деце, него и за упознавање предела и културне разноликости Југославије.⁹⁶ У описима социјалистичких одмаралишта искристалисала се често коришћена констатација да су живот и активности у радничким одмаралиштима усмерени упознавању и зближавању трудбеника и службеника из разних крајева Југославије и њиховом што удобнијем одмору како би се свежи могли вратити на посао и још јаче прионути на испуњење задатака који се постављају пред радничку класу.

Управо је утицај социјалистичког реализма⁹⁷ у том погледу био и најизраженији, с обзиром на тада скромне могућности у туристичкој изградњи доминантно

⁹¹ Lada Duraković, „‘Odgajati za muziku, odgajati pomoću muzike’. Glazbeni odgoj u osnovnim školama u ranome socijalizmu“, u: Igor Duda (ur.), *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* (Zagreb – Pula: Srednja Europa, 2017), 68.

⁹² Karlo Novak, „Plansko korišćenje godišnjeg odmora“, 11.

⁹³ Duraković, „‘Odgajati za muziku, odgajati pomoću muzike’...“, 69.

⁹⁴ Hrvoje Klasić, „Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja u stvaranju jugoslavenskog socijalističkog društva 1945–1952.“, u: Igor Duda (ur.), *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, 214.

⁹⁵ Medan, „Naša radnička odmarališta“, 8.

⁹⁶ Popović, „Za kulturni život i razonodu u turističkim mjestima“, 148.

⁹⁷ О социјалистичком реализму у југословенској архитектури и урбанизму видети у: Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura“, u: *Srpska arhitektura 1900–1970*. (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972), 26–28; Александар Кадијевић, „Проблеми истраживања и тумачења соцреа-

усмерене социјалном туризму који се спроводио према прокламованој идеолошкој визији друштвеног благостања, па се архитектуром туристичко-угостиолашкој објеката, којих је за кратко време требало обезбедити што више, није морала ни наглашавати или стилски манифестовати заступана идеологија соцреализма. Полемишући о линији југословенске архитектуре са аспекта идејности у архитектури, словеначки архитект Миро Крајгер наводи да је пројектовање у социјализму у основи различито од онога у капитализму и да би та разлика требало да се испољава кроз могућност органског унутрашњег живота сваке зграде чији изглед би требало да указује на богате садржаје социјалистичког живота.⁹⁸ Управо је у том аспект дошао до изражаја функционално-програмски концепт радничких одмаралишта. Развој послератног југословенског туризма резултирао је новим активностима *очовјеченог друштва*⁹⁹ и *еманципацијом човекове чулности*¹⁰⁰ саздане на способности уживања и коришћења слободног времена, што ће се у архитектури туристичких објеката материјализовати условљеном дијалектиком функционализма и архитектонског обликовања утемељеног на односима објективних естетских квантитета који су добили своју „квалитативну вриједност у интерпретацији животне проблематике“.¹⁰¹ Прелазак на *изградњу социјализма* и сукоб са Информационим бироом означили су такође и период у коме је започето нормирање уметничког стваралаштва¹⁰² које ће, нарочито у домену архитектуре, донети нова модернистичка стремљења и утицати да се архитектура ослободи не само идеолошког баласта без веће муке, него да буде и у много мањој жижи идеолошке пажње режима.¹⁰³ У крајој теоријској анализи архитектонског обликовања, објављеној 1947. године, архитект Андрија Мохоровичић одбацује социјалистички неокласицизам, сматрајући да у савременој архитектури нема и не може бити места историјским елементима, пошто њени облици морају бити „нови, произашли из нове стварности друштвених

лизма у српској архитектури“, *Новопазарски зборник*, бр. 30 (2007), 211–217; Милан Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе*, бр. 8 (2007), 95–118; Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, *Наслеђе*, бр. 9 (2008), 75–88; Јелена Живанчевић, *Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије* (Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2012).

⁹⁸ Mira Krajger, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Tehnika*, god. III, br. 10–12 (1948), 289.

⁹⁹ Simo Elaković, *Sociologija slobodnog vremena i turizma* (Београд: Економски факултет, 2006), 28–29.

¹⁰⁰ Elaković, *Sociologija slobodnog vremena i turizma*, 40.

¹⁰¹ Andrija Mohorovičić, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura*, god. I, br. 1–2 (1947), 8.

¹⁰² Љубодраг Димић, „Идеологија и култура у Југославији 1945–1955“, *Историјски записи: орган Историјског друштва Народне Републике Црне Горе*, год. 72, бр. 3/4 (1999), 115.

¹⁰³ Предраг Ј. Марковић, *Београд између истока и запада 1948–1965*. (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 436.

односа и изражени новом статиком и новим материјалом“.¹⁰⁴ Такви ставови су ишли у прилог наставку развоја модернистичке архитектуре након рата. Већ на почетку педесетих година императив *реалистичне уметности* престаје да буде важећи и једино исправни начин уметничког изражавања,¹⁰⁵ а рецидиве соцреалистичке естетике, који су постали ретки и неприкладни, у наступајућем периоду стимулативнијег социјалистичког естетизма замењује све израженији креативни потенцијал архитеката.¹⁰⁶

Прихватајући нову друштвену стварност, многи архитекти, попут Јована Крунића, Братислава Стојановића, Бранка Максимовића, Ђурђа Бошковића, Невена Шегвића, Мира Крајгера и других, иначе склони тражењу нових и одговарајућих упоришта за своје пројектантско или академско деловање, отиснули су се у потврђивање улоге друштвено ангажоване архитектуре која је требало да буде у служби целокупног социјалистичког друштва као саставни део планске социјалистичке изградње. Истицало се да су пред југословенску архитектуру стављени нови задаци, произашли из нове стварности, односно из новог политичког и економског живота југословенских народа.¹⁰⁷ У реферату написаном за Прво саветовање архитеката и урбаниста Југославије, одржаном у Дубровнику од 23. до 25. новембра 1950. године,¹⁰⁸ архитект Јован Крунић наглашава да зграде и објекти Петогодишњег плана „морају имати печат епохе и средине у којој су настале“, како би југословенска архитектура имала свој „адекватни и специфични архитектонски израз“,¹⁰⁹ утемељен на властитим постигнућима прошлости „која су и огромна и у најмању руку равна са најновијим прогресом архитектонске мисли у свету“.¹¹⁰ Југословенски идеолози тако понављају социјалистички културни образац који је још тридесетих година XX века изнео и Лав Троцки наводећи да култура, „према службеној формули“, „мора бити социјалистичка по садржају, а национална по облику“.¹¹¹ Троцки је

¹⁰⁴ Mohorovičić, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, 7.

¹⁰⁵ Димић, „Идеологија и култура у Југославији 1945–1955“, 119.

¹⁰⁶ Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, 85.

¹⁰⁷ Bratislav Stojanović, „О архитектури нове Југославије“, *Književne novine*, god. I, br. 26 (1948), 1–2.

¹⁰⁸ О Дубровачком саветовању архитеката и урбаниста 1950. године вид. у: „Закључци саветовања архитектуре FNRJ по питањима архитектуре и урбанизма“, *Tehnika*, god. VI, br. 1 (1951), 6–13; Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura“, у: *Srpska arhitektura 1900–1970*, 28; Branislav Krstić (prir.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih* (Београд: Branislav Krstić, 2014); Дијана Милашиновић Марић, *Пошетне педесете у српској архитектури* (Београд: Орион арт; Факултет техничких наука у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини, 2017), 103–106.

¹⁰⁹ Jovan Krunic, „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza“, у: Branislav Krstić (prir.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, 156.

¹¹⁰ Krunic, „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza“, 160.

¹¹¹ Lav Trocki, *Izdana revolucija I* (Ријека: Otokar Keršovani, 1973), 144.

такође заговарао и брисање граница између уметности и индустрије, сматрајући да се архитектура треба „напајати духом осећања и расположења маса“, а да се човечанство треба одгајати пластично тако „да се навикне гледати на свијет као на податну глину за моделирање све савршенијих животних облика“. ¹¹² Образлажући своје погледе на нове задатке архитектуре у оквирима брзе изградње социјализма, архитект Невен Шегвић наводи да се проблем архитектуре у Југославији поставља темељно и да је због тога потребна планска архитектура која би била саставни део опште привредне и културне делатности, и којој би се вратила њена „основна функција покретача изградње среће и удобног живота основних народних маса“. ¹¹³

Због раскида политичких односа са Информбироом половином 1948. године, што је резултирало забраном туристичких посета Југославији из источноевропских земаља на које је југословенска туристичка понуда била претежно оријентисана, долази до знатног смањења иностраних туристичких посета. ¹¹⁴ Стога је пропагандни слоган из 1949. године, „Дођите и видите истину“, позивао стране туристе у нову социјалистичку земљу након што је њено вођство раскинуло са Совјетским Савезом. ¹¹⁵ Југословенски туризам се након тога у иностраним оквирима профилише као прозападни. У свом реферату на Шестом конгресу КПЈ, одржаном почетком новембра 1952. године, Ј. Б. Тито истиче да је сарадња на државном плану са западним земљама олакшала и сарадњу друштвених организација у различитим сферама. ¹¹⁶ Развоју туризма почетком педесетих година XX века допринело је и увођење новог јединственог привредног система – *радничког самоуправљања*, док је „девалвација југословенског динара 1952. године учинила земљу приступачнијим одредиштем у успоредби с ранијим годинама“. ¹¹⁷ После ревидирања низа цена у сектору различитих услуга, нарочито оних туристичких, очекивало се да Југославија постане конкурентна међу европским туристичким земљама, ¹¹⁸ што ће се показати значајним и за развој југословенског туризма у наредним деценијама. Могло би се рећи да до 1952. године и није било постављене оријентације у развоју иностраног

¹¹² Lav Trocki, *Književnost i revolucija* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1971), 180–181.

¹¹³ Neven Šegvić, „Neka pitanja nove arhitekture“, *Republika: časopis za književnost i umjetnost*, god. IV, br. 5 (1948), 448.

¹¹⁴ „Inostrani turizam u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 44–46.

¹¹⁵ Karin Taylor i Hannes Grandits, „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije ...*, 27.

¹¹⁶ Јосип Броз Тито, „Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију“, у: *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију – VI конгрес КПЈ* (Београд: Култура, 1952), 45.

¹¹⁷ Igor Tchoukarine, „Jugoslovenski put do međunarodnog turizma“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije ...*, 137.

¹¹⁸ Stanko Marovt, „Naš inostrani turizam posle promene kursa dinara“, *Turizam i ugostiteljstvo*, god. IV, br. 2 (1952), 79–84.

туризма.¹¹⁹ Основни циљеви и задаци Петогодишњег плана привредног развоја Југославије у периоду од 1951. до 1955. године били су засновани на политици даљег интензивног улагања у привреду, с тим да је правилном расподелом инвестиција између различитих области и грана привреде требало осигурати усклађену развијеност целокупне привреде. То је у ствари значило да је у том периоду требало знатно више развијати и унапређивати оне привредне области које су у претходном периоду заостајале, попут туризма и угоститељства, али и области саобраћаја и комуналне привреде које чине материјалну базу туризма.¹²⁰ У перспективном плану се предвиђало да би туристичку привреду требало посебно убрзано развијати како би се кроз повећана инвестициона улагања проширила материјална основа туризма и створили бољи услови за путовања и боравак туриста, али и како би се боље искористили природни и други туристички потенцијали земље.

Закључак:

туристичка изградња у остваривању друштвеног стандарда

У процесу конституисања југословенског социјалистичког друштва идеологија је управо у домену туризма нашла јединствено упориште за еманципацију друштва и интеграцију југословенског идентитета. Нови облик социјалистичког туризма је проистекао из специфичног идеолошког конструкта ангажованог слободног времена које је постало значајно обележје и привилегија послератног социјалистичког друштва. У раном периоду успостављања социјалног туризма радничка одмаралишта су имала кључну улогу у обезбеђивању одмора, те је у том погледу постојала и извесна разлика између радника и службеника који су били запослени у установама које су имале своја одмаралишта од осталих, јер су први били у повлашћеном положају у односу на друге.¹²¹ Такође, разлике су постојале и у начину управљања одмаралиштима, приступачношћу и компетентношћу особља, рационалном искоришћењу капацитета, али и условима који су се односили на опремљеност одмаралишта, хигијенске услове и квалитет услуга. Стога је и присутно мишљење да је национализацијом систем социјалног туризма био обезбеђен смештајним капацитетима без непосредног улагања, па је за последицу тога финансирани одмор често био импровизиран и недостајала му је удобност (нпр. радници послати на одмор у Биоград на мору сналазили су

¹¹⁹ Ivan Antunac, *Turistička organizacija u Jugoslaviji – postanak i razvitak* (Zagreb: Turistički savez Hrvatske, 1967), 50.

¹²⁰ АЈ, фонд Савезног комитета за туризам 580, фасцикла 7, Савезни државни секретаријат за послове робног промета – Стање и проблеми развоја туризма, Београд, мај 1959. године, 7.

¹²¹ „Odmarališta i korišćenje godišnjeg odmora trudbenika“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. II, br. 6 (1950), 8.

се у собама налик заједничким спаваоницама).¹²² Од краја четрдесетих година радничка одмаралишта, једноставнијих пројектантских решења, подижу се постепено и у мањим капацитетима.

Слика 3. Архитекти Антун Улрих и Драгица Перак,
одмаралиште *Отешево* на Преспанском језеру, 1949.
Поглед на комплекс одмаралишта. Извор: колекција аутора

Изградња туристичких објеката је нарочито предвиђена на Јадрану због повољних климатских услова током целе године. Поред тога, „јефтиније је било градити лјетна одмаралишта на обали него зимска у континенталном дијелу земље која би захтијевала изолацију и гријање“, док су и могућности коришћења других видова смештаја такође утицали да трошкови на мору буду мањи.¹²³ То је вероватно био и основни разлог што се у туристичким извештајима, анализама и периодици крајем четрдесетих и током прве половине педесетих година планинарство и туристичке активности у планинским пределима скоро да и не спомињу.

У годинама послератног полета истицано је како изградња радничких одмаралишта поставља пред синдикате, а преко њих и пред архитектуру, такав изградње нових објеката који би по својој садржини и намени одговарали друштвеним и културним потребама радног човека.¹²⁴ Током друге половине

¹²² Karin Taylor, „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije...*, 261–262.

¹²³ Duda, „Od radnika do turista“, 64.

¹²⁴ Vera Stojanović, „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, br. 34 (1948), 18.

четрдесетих година је више рађено на адаптацији постојећих објеката у радничка одмаралишта, али је било и новопројектованих одмаралишта од којих су за нека спровођени и архитектонски конкурси.¹²⁵ У архитектонско-типолошком и социолошком смислу од радничких одмаралишта се очекивало „да пружи што боље услове за одмор, да је стандард у њима изнад онога што га људи имају у свакодневном животу, да пружи могућност за културно уздизање корисника, да они за време свог боравка [...] стекну нове културне навике, које ће после преносити у свој свакодневни живот“.¹²⁶ Аспекти либерализованог архитектонског обликовања у пројектовању туристичких објеката показале се значајним за будућа шира исходишта социјалистичке архитектуре. У објекте друштвеног стандарда, који су издвојени због архитектонско-урбанистичке сложености и који су се показали значајним за рану послератну југословенску архитектуру, уврштени су објекти радничких одмаралишта, дејих летовалишта, пионирских градова, хотела, излетишта и ресторана. У општем реферату са Дубровачког саветовања архитект Драган Момчиловић наводи како је потребно бржим темпом приступити изградњи стамбено-комуналних објеката и објеката друштвеног стандарда за чијом изградњом се силом прилика заостајало.¹²⁷ На саветовању се такође констатовало да су југословенски архитекти савладали део проблема које носи изградња друштвених објеката, али да постоји још доста проблема који нису довољно сагледани, те да би пројектанти требало да буду спремни да за различите објекте обезбеде одговарајућа пројектантска решења. Из тог разлога је предложено да се спроведу опсежне организационе припреме како би се остварила сарадња свих заинтересованих установа из различитих грана друштвеног стандарда.¹²⁸

Питање организоване и планске изградње у туризму актуализовано је почетком педесетих година XX века, када се јавила потреба за општим планом туристичке изградње Југославије. То је подразумевало стварање услова за уједначен развој туризма и постепено умањење диспропорционалности у туристичком развоју између југословенских република и њихових туристичких под-

¹²⁵ До 1950. године изграђено је ново одмаралиште на Охридском језеру у Македонији, два смештајна павиљона на Црвеном отоку у Хрватској, одмаралиште *Омешево* на Преспанском језеру у Македонији (арх. А. Улрих и Д. Перак), а од конкурсних и идејних пројеката требало би издвојити ужи конкурс за радничко одмаралиште на Бледу у Словенији (арх. Рохран, Гланц, Шорли и Михеви), идејни пројекат за одмаралиште у Оребићу (арх. Гланц) и идејни пројекат арх. Бауера за одмаралиште на Ссреду у Хрватској, пројекте за одмаралишта у Хан-Пијеску (Босна и Херцеговина) арх. Стојкова и на Фрушкој Гори (Србија) арх. Прљевића, те пројекат арх. Добровића за одмаралиште у Сребреном код Дубровника, који због својих решења, и поред одређених недостатака, представљају значајне студије ове типологије. „Društveni arhitektonski objekti“, *Tehnika*, god. VII, br. 3 (1952), 340–341.

¹²⁶ „Društveni arhitektonski objekti“, 341.

¹²⁷ „Opšti referat sa savetovanja arhitekata“, *Tehnika*, god. V, br. 11–12 (1950), 321.

¹²⁸ „Zaključci savetovanja arhitekture FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, 9.

ручја.¹²⁹ На основу спроведених политичких промена и предузетих активности у циљу редефинисања идеолошких и привредних усмерења (децентрализација привреде, успостављање савета и дирекција, радничких савета и радничких управних одбора), уследила је и реорганизација у области туризма,¹³⁰ а један од најважнијих исхода тих промена било је оснивање Туристичког савеза Југославије (ТСЈ) почетком априла 1953. године.¹³¹ О потенцијалима туризма је у више наврата говорио и председник Ј. Б. Тито, изјављујући да „туризам има опћејугословенски значај“ због кога би и федерација и републике требало да се адекватно поставе према њему, а превасходно узимајући у обзир чињеницу да туризам није краткотрајна ствар и да представља привредну грану коју треба стално усавршавати.¹³² Туризам који је крајем четрдесетих и почетком педесетих година XX века имао развијену идеолошку основу, од друге половине педесетих добија све више на тржишном значају, пребацивањем тежишта на иностране госте и добру зараду, иако његова социјална страна ипак још неће дуго бити заборављена.¹³³ Подаци о туристичкој сезони 1953. године, након неколико година опадања туристичких кретања изазваних нереалним ценама пансиона на тржишту које су биле неприлагођене домаћим туристима, показују да се број домаћих туриста повећао за око 33% у односу на 1952. годину (сезона 1953. године бележи 410.740 домаћих туриста), док се број страних туриста повећао за готово 50%.¹³⁴

Извори и литература

Архивски извори

Arhiv Jugoslavije, fond 163, Ministarstvo trgovine i snabdevanja FNRJ.

Arhiv Jugoslavije, fond 19, Komisija državne kontrole vlade FNRJ.

Arhiv Jugoslavije, fond 25, Ministarstvo rada vlade FNRJ.

Arhiv Jugoslavije, fond 41, Savezna planska komisija (1943–1951).

Arhiv Jugoslavije, fond 580, Savezni komitet za turizam.

Arhiv Jugoslavije, fond 65, Ministarstvo za trgovinu i industriju Kraljevine Jugoslavije.

¹²⁹ Ljubo Babić, „Opšti plan turističke izgradnje“, *Turizam i ugostiteljstvo*, god. IV, br. 2 (1952), 131, 132.

¹³⁰ Milan Apih, „Reorganizacija i naši zadaci“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. III, br. 2 (1951), 97–98.

¹³¹ „Основан је Туристички савез Југославије“, *Туристичке новости*, год. I, br.2 (1953), 1.

¹³² „Tito: Turizmu – prioritet“, *Ugostiteljstvo i turizam*, god. XVII, br. 8 (1969), 5.

¹³³ Duda, „Godišnji odmor pod okriljem socijalnog turizma“, u: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, 114.

¹³⁴ Refik Muminagić, „Neke karakteristike turističke sezone 1953“, *Turistički pregled*, god. II, br. 3 (1954), 4–8.

Istorijski arhiv Beograda, fond Trgovinske komore, Ugostiteljstvo i turizam, turizam od 1947. godine.

Периодика

- „Briga o lečenju, oporavku i odmoru trudbenika“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 42–43.
- „Društveni arhitektonski objekti“, *Tehnika*, god. VII, br. 3 (1952), 340–341.
- „Inostrani turizam u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 44–46.
- „Odmarališta i korišćenje godišnjeg odmora trudbenika“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. II, br. 6 (1950), 4–10.
- „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 41–42.
- „Opšti referat sa savetovanja arhitekata“, *Tehnika*, god. V, br. 11-12 (1950), 321–322.
- „Osnovan je Turistički savez Jugoslavije“, *Turističke novosti*, god. I, br. 2 (1953), 1. (ćirilica)
- „Plan korišćenja godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 43–44.
- „Tito: Turizmu – prioritet“, *Ugostiteljstvo i turizam*, god. XVII, br. 8 (1969), 5.
- „Turizam u staroj Jugoslaviji“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 40–41.
- „Uloga turizma u posleratnoj obnovi Evrope“, *Turizam i ugostiteljstvo*, god. IV, br. 1 (1952), 5–8.
- „Zaključci savetovanja arhitekture FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika*, god. VI, br. 1 (1951), 6–13.
- Apih, Milan. „Reorganizacija i naši zadaci“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. III, br. 2 (1951), 97–98.
- Babić, Ljubo. „Opšti plan turističke izgradnje“, *Turizam i ugostiteljstvo*, god. IV, br. 2 (1952), 131, 132.
- D. P. „U Ulcinju. Ugodan odmor trudbenika – rezultat uspešne izgradnje socijalizma“, *Borba*, 31. jul 1949, 5. (ćirilica)
- Ivanetić, Marko. „O društvenoj ishrani“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 15–21.
- Krajger, Mira. „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Tehnika*, god. III, br. 10-12 (1948), 288–291.
- Marovt, Stanko. „Plan organizacije smeštaja trudbenika na godišnjem odmoru“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 3 (1949), 81–94.
- Marovt, Stanko. „Naš inostrani turizam posle promene kursa dinara“, *Turizam i ugostiteljstvo*, god. IV, br. 2 (1952), 79–84.
- Matijašević, Š. „Osam miliona građana FNRJ uživa povlastice za godišnji odmor“, *Turističke novosti*, god. I, br. 1 (1953), 2. (ćirilica)
- Medan, Savo. „Naša radnička odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, br. 34 (1948), 6–9.

- Mohorovičić, Andrija. „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura*, god. I, br. 1-2 (1947), 6–8.
- Muminagić, Refik. „Neke karakteristike turističke sezone 1953“, *Turistički pregled*, god. II, br. 3 (1954), 4–8.
- Neven Šegvić, „Neka pitanja nove arhitekture“, *Republika: časopis za književnost i umjetnost*, god. IV, br. 5 (1948), 443–450.
- Novak, Karlo. „Plansko korišćenje godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 8–11.
- Popović, Gojko. „Za kulturni život i rasonodu u turističkim mjestima“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. III, br. 3 (1951), 147–148.
- S. M. „Ugodan odmor trudbenika – rezultat uspešne izgradnje socijalizma. Vraćamo se sveži i preporođeni“, *Borba*, 31. jul 1949, 5. (ćirilica)
- Salaj, Đuro. „Godišnji odmor trudbenika Jugoslavije – velika tekovina narodne revolucije“, *Jugoslavija – SSSR: časopis Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR*, br. 34 (1948), 1–2. (ćirilica)
- Stefanović, R. „Preuređenje našeg turističkog aparata treba izvoditi odmah“, *Politika*, 25. maj 1940, 13. (ćirilica)
- Stojanović, Bratislav. „O arhitekturi nove Jugoslavije“, *Književne novine*, god. I, br. 26 (1948), 1–2.
- Stojanović, Vera. „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, br. 34 (1948), 18–19.
- Tito, Josip Broz. „Turizam i ugostiteljstvo (iz ekspozea na IV vanrednom zasedanju Narodne skupštine FNRJ)“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 12.
- Velebit, Vladimir. „Uvodna reč“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 1.

Литература

- Alfier, Dragutin. „Pokušaj dijalektičkog objašnjenja pojave turizma“, *Zbornik radova*, Knjiga II. Dubrovnik: Fakultet za turizam i vanjsku trgovinu, 1977, 7–18.
- Antešević, Nebojša. *Arhitektura modernih turističkih objekata (1930–1985)*. Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2022. (ćirilica)
- Antunac, Ivan. *Turistička organizacija u Jugoslaviji – postanak i razvitak*. Zagreb: Turistički savez Hrvatske, 1967.
- Apih, Milan. *Turizam u svetu i kod nas*. Beograd: Zavod za unapređenje turizma i ugostiteljstva FNRJ, 1952.
- Aramberri, Julio. *Modern Mass Tourism*. London: Emerald, 2010.
- Baranowski, Shelley, Ellen Furlough. “Introduction“, in: Shelley Baranowski, Ellen Furlough (Eds.). *Being elsewhere: tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001, 1–31.
- Berghe, Pierre L. van den. “Tourism“, in: Alan Barnard, Jonathan Spencer (Eds.). *Encyclopedia of social and cultural anthropology*. London/New York: Routledge, 2002, 828–830.

- Burstin, Danijel. „Od putnika do turiste. Izgubljeno umeće putovanja“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 30–61.
- Butler, Richard. „The evolution of tourism and tourism research“, *Tourism Recreation Research*, vol. 40, no. 1 (2015), 16–27.
- Cohen, Erik. „The Sociology of Tourism: approaches, issues, and findings“, *Annual Review of Sociology*, no. 10 (1984), 373–392.
- Cohen, Erik. „Tourism“, in: W. A. Darity (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences*. Mac Millan Reference Books, 2008. Encyclopedia.com, URL: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3045302775.html> (6.4.2024).
- Dimić, Ljubodrag. „Ideologija i kultura u Jugoslaviji 1945–1955“, *Istorijski zapisi: organ Istorijskog društva Narodne Republike Crne Gore*, god. 72, br. 3/4 (1999), 103–121. (ćirilica)
- Dragičević-Šešić, Milena. „Turističke potrebe kao kulturne potrebe“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 150–173.
- Duda, Igor, „Svakodnevni život u obje jugoslavenske države: Hvatanje koraka sa Evropom“, u: Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, et al. (ur.). *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017, 366–382.
- Duda, Igor, Igor Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašnim i gladnima 1947–1950“, *Istorijski zbornik*, vol. 64, no. 1 (2011), 99–119.
- Duda, Igor. „Od radnika do turista“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 55–87.
- Duda, Igor. „Povijest dokolice za početnike“, *Povijest u nastavi*, br. 3 (2004), 214–221.
- Duda, Igor. „Tourism to the People. Vacation as a Product of Socialist Modernization / Turizam narodu. Godišnji odmor kao proizvod socijalističke modernizacije“, *Čovjek i prostor*, br. 684-685 (2011), 28-32.
- Duda, Igor. *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Duraković, Lada. „‘Odgajati za muziku, odgajati pomoću muzike’. Glazbeni odgoj u osnovnim školama u ranome socijalizmu“, u: Igor Duda (ur.). *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Zagreb–Pula: Srednja Europa, 2017, 51–74.
- Elaković, Simo. „Turizam u funkciji moći ili emancipacije“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 130–138.
- Elaković, Simo. *Sociologija slobodnog vremena i turizma*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2006.
- Gorsuch, Anne E., Diane P. Koenker. „Introduction“, in: Anne E. Gorsuch, Diane P. Koenker (Eds.). *Turizm: The Russian and East European tourist under capitalism and socialism*. Ithaca/London: Cornell University Press, 2006, 1–14.
- Hunziker, Walter, Kurt Krapf. *Grundriß Der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre*. Zurich: Polygr. Verl., 1942.
- Ionesco, Eugène. *Fragments of a Journal*. London: Faber and Faber, 1968.
- Jović, Živadin. *Fenomenologija turizma*. Beograd: Naučna knjiga, 1992. (ćirilica)

- Kadijević, Aleksandar. „O socrealizmu u beogradskoj arhitekturi i njegovim oprečnim tumačenjima“, *Nasleđe*, br. 9 (2008), 75–88. (ćirilica)
- Kadijević, Aleksandar. „Problemi istraživanja i tumačenja socrealizma u srpskoj arhitekturi“, *Novopazarski zbornik*, br. 30 (2007), 211–217. (ćirilica)
- Klasić, Hrvoje. „Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja u stvaranju jugoslaven-skog socijalističkog društva 1945–1952“, u: Igor Duda (ur.). *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Zagreb–Pula: Srednja Europa, 2017, 201–220.
- Kobašić, Antun. *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive*. Zagreb: Informator, 1987.
- Koković, Dragan. *Način života i slobodno vreme. Fenomenologija slobodnog vremena*. Novi Sad: Fakultet za sport i turizam, 2006.
- Kovačević, Milorad, Miloš Rašeta (ur.). *Tito i more*. Opatija–Rijeka, Zagreb: Otokar Keršovani i Spektar, 1983.
- Krstić, Branislav (prir.). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*. Beograd: Branislav Krstić, 2014.
- Krunić, Jovan. „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza“, u: Branislav Krstić (prir.). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*. Beograd: Branislav Krstić, 2014, 156–162.
- Laurent, Tissot (Ed.). *Construction of a tourism industry in the 19th and 20th century: International perspectives*. Neuchatel, Switzerland: Alphil, 2003.
- Lefebvre, Henri. *Dijalektički materijalizam. Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb: Naprijed, 1959.
- Löfgren, Orvar. *On holiday. A history of vacationing*. Berkeley: University of California Press, 2002.
- Manević, Zoran. „Novija srpska arhitektura“, u: *Srpska arhitektura 1900–1970*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972, 7–38.
- Marković, Predrag. *Beograd između istoka i zapada 1948–1965*. Beograd: Službeni list SRJ, 1996. (ćirilica)
- Milašinović Marić, Dijana. *Poletne pedesete u srpskoj arhitekturi*. Beograd: Orion art; Fakultet tehničkih nauka u Kosovskoj Mitrovici, Univerzitet u Prištini, 2017. (ćirilica)
- Mrduljaš, Maroje. „Toward an affordable Arcadia: The evolution of hotel typologies in Yugoslavia, 1960–1974“, in: Martino Stierli, Vladimir Kulić, (Eds.). *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. New York: The Museum of Modern Art, 2018, 78–83.
- Neš, Denison. „Turizam kao forma imperijalizma“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 84–99.
- Patterson, Patric Hyder. „Jugoslavija kakva je nekad bila. Šta su turizam i okolica značili u povijesti socijalističke federacije“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 373–408.
- Prosen, Milan. „O socrealizmu u arhitekturi i njegovoj pojavi u Srbiji“, *Nasleđe*, br. 8 (2007), 95–118. (ćirilica)
- Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*. Beograd: 1951.

- Taylor, Karin, Hannes Grandits. „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 23–51.
- Taylor, Karin. „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 253–287.
- Tchoukarine, Igor. „Jugoslovenski put do međunarodnog turizma“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 125–154.
- Theobald, F. William. *Global Tourism*. Oxford: Butterworth–Heinemann, 1988.
- Tito radničkoj klasi. Zagreb: Glas naroda, 1949.
- Tito, Josip Broz. „Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju“, u: *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju – VI kongres KPJ*. Beograd: Kultura, 1952, 7–116. (ćirilica)
- Todorović, Aleksandar. „Ličnost i turizam“, *Turizmologija*, br. 9 (1978), 57–69.
- Todorović, Aleksandar. *Sociologija turizma*. Beograd: Privredna štampa, 1982.
- Trocki, Lav. *Izdana revolucija I*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1973.
- Trocki, Lav. *Književnost i revolucija*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1971.
- Unković, Slobodan. *Ekonomika turizma*. Beograd: Savremena administracija, 1980.
- Yeomans, Rory. „Od drugova do potrošača. Odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 89–123.
- Zuelow, Eric. *A History of Modern Tourism*. London: Palgrave, 2015.
- Živančević, Jelena. *Socijalistički realizam u arhitektonskoj i urbanističkoj teoriji i praksi Jugoslavije*. Doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2012. (ćirilica)

Прописи

- Naredba o planiranju godišnjeg odmora radnika, službenika i nameštenika*, „Službeni list FNRJ“, broj 109 od 31. decembra 1949.
- Uredba o plaćenom godišnjem odmoru radnika, nameštenika i službenika*, „Službeni list FNRJ“, broj 56 od 12. jula 1946.
- Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, „Službeni list FNRJ“, broj 10 od 1. februara 1946.
- Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ 1947–1951. i Zakoni o petogodišnjim planovima razvitka narodne privrede narodnih republika Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*. Beograd: Savezna planska komisija, 1947. (ćirilica)

Summary

Nebojša Antešević, PhD

The social context of upbuilding of tourist facilities in Yugoslavia from 1947 to 1955

From a historiographical and ideological perspective, modern architecture and tourism share several common determinants that align them with the optimistic-emancipatory social currents of the 20th century. In the aftermath of the Second World War, tourism emerged as a dominant economic sector and a pivotal instrument in the realisation of social welfare policies across numerous countries worldwide, particularly within the socialist framework that emerged in Yugoslavia in the wake of the war. The establishment of tourist activities in post-war Yugoslavia led to the introduction of mandatory and paid annual leave, as well as an increasingly active role for trade union organisations in the implementation of social tourism, particularly during the first post-war years. This was a period when the new working class needed to be motivated to take their vacation and actively participate in the collective renewal of labour energy.

Keywords: Yugoslavia, socialism, vacation, tourism, tourism upbuilding, tourist facilities, modern architecture

During the 20th century, tourism evolved into one of the most significant social phenomena and leading economic branches. The strategies and models of tourism development have evolved over time, shifting from ideologically-oriented to economically-driven approaches. However, market characteristics have emerged as a key factor influencing the overall image of the tourist offer. From a historiographical and ideological perspective, modern architecture and tourism share several common determinants that align them with the optimistic-emancipatory social currents of the 20th century. In order to provide tourist services, a variety of tourist facilities have been created for the accommodation and stay of tourists.

In the aftermath of the Second World War, tourism emerged as a dominant economic sector and a pivotal instrument in the realisation of social welfare policies across numerous countries worldwide, particularly within the socialist framework that emerged in Yugoslavia in the wake of the war. The ideology found a distinctive opportunity to advance the emancipation of society and the integration of the Yugoslav identity, particularly in the domain of tourism. The establishment of tourist activities in post-war Yugoslavia led to the introduction of mandatory and paid annual leave, as well as an increasingly active role for syndicate organisations in the implementation of social tourism, particularly during the first post-war years. This was a period when the new working class needed to be motivated to take their vacation and actively participate in the collective renewal of labour energy.

From 1947 to 1955, during the period of post-war reconstruction and construction, tourism acquired a distinctly social character, with vacation becoming a privilege of the working class. This was also reflected in the more frequent construction of workers' resorts. The architectural design of the resort was tailored to meet the fundamental requirements

of workers on vacation, reflecting the influence of socialist realism during the transitional period of repressive policies and constrained material conditions. Over time, the number of tourists increased, necessitating the construction of more extensive tourist accommodation facilities and their modernisation, particularly in terms of design, spatial organisation and the incorporation of new content. It was emphasised that the construction of workers' resorts was a responsibility of the syndicate, and through them also of the architecture, to create new buildings that would correspond to the social and cultural needs of the working man in terms of their content and purpose.

Keywords: Yugoslavia, socialism, vacation, tourism, tourism upbuilding, tourist facilities, modern architecture

271.222(497.11)-523.4-526.62
358.43:355.356(497.1)“1943/1944”
94(100)“1939/1945”:316.75

Др Милош Тимотијевић, музејски саветник
Народни музеј Чачак
slapovi@proton.me
<https://orcid.org/0000-0002-0457-6125>

Оригинални научни рад
Примљен: 14.10.2024.
Прихваћен: 22.11.2024.

„Икона Халијард“: један пример савременог конструисања српско-америчког савезништва у Другом светском рату

Апстракт: *Евакуација савезничких авијатичара 1944, у организацији Југословенске војске у Отаџбини (ЈВуО), није била само војна операција, већ и пропагандна акција усмерена на САД, како би промениле политику искључиве подршке партизанима. Током Хладног рата четничка емиграција у Америци посебно је истицала 'Мисију Халијард' као недвосмислени доказ борбе ЈВуО на страни западних Савезника. У транзиционој Србији 'Мисија Халијард' употребљава се у процесу политичког приближавања САД, које и саме учествују у нормирању меморијалне културе. Један од истакнутих симбола тог процеса је и израда 'Иконе Халијард', која ангажованом ликовном реторичношћу, у маниру традиционалног православног сликарства, настоји да дугорочно легитимише актуелне захтеве српско-америчког политичког зближавања на подлози савезништва у Другом светском рату.*

Кључне речи: Други светски рат, генерал Михаиловић, Југословенска војска у Отаџбини (ЈВуО), 'Мисија Халијард', село Прањани, амбасада САД у Србији, иконографија, конструкција традиција

Нормирано и организовано јавно сећање прошлости происходи из потребе модерних држава да производе репрезентативну културу као инструмент унифицирања друштва. Овај процес никада није потпуно етатизован, нити је једнозначан. Понекад има и спонтани ток условљен потребом појединаца и група да се на најразличитије начине сећају прошлости, чија је трансформација у пољу културе сећања најчешће многострука и вишезначна.¹ Заправо, у зависности од

¹ Мирослав Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети: о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе* (Београд: Историјски музеј Србије: Филозофски факултет, 2012), 86–88.

тога како се и чега сећамо, прилично поуздано се исказују и наше приоритетне политичке вредности.²

Други светски рат на простору Југославије и Србије деценијама је био важна тема, оптерећена идеолошком злоупотребом прошлости. Све супротстављене стране стварале су своју слику ратних сукоба и непријатеља, која је током и нарочито после окончања рата имала политичку и идеолошку инструментализацију.³

Евакуација савезничких авијатичара у организацији ЈВуО из 1944. године, током које се одвијала и посебна „Мисија Халијард“, представља један од примера савременог конструисања сећања на прошлост, с циљем истицања српско-америчког ратног савезништва и рехабилитације улоге ЈВуО у Другом светском рату.

Сам догађај није измишљен, као ни идеолошко-политичка оријентација ЈВуО према западним Савезницима. Ипак, изабрани мотиви и вредности који се истичу у јавности не обухватају целокупну комплексну ратну стварност. Карактеристична је вишезначна „слика“ ЈВуО и генерала Михаиловића који су већ током Другог светског рата прешли пут од главних „јунака“ неумерене савезничке пропаганде до презрених „издајника“ и „злочинаца“.⁴

Истицање евакуације савезничких авијатичара из 1944. свакако јесте несумњив пример ревизије досадашњег јавног сећања. Позитивне ревизије у доживљају поклоника вредности ЈВуО, односно негативне ревизије у тумачењу настављача идеја партизанског покрета. Борба се води око платформе за нормирање и монументализовање официјалне слике прошлости, која се као једино могућа „истина“ уводи у заједничко сећање заједнице.

„Мисија Халијард“ није случајно изабрана тема која се користи у конструкцији званичне културе сећања савремене Србије. Симболичка вредност овог догађаја за време Другог светског рата била је део пропаганде ЈВуО (жртвовање за западне Савезнике), обликоване у нади да ће Велика Британија и САД променити политику искључивог подржавања партизана и Јосипа Броза Тита. Током Хладног рата српска („четничка“) емиграција у САД деценијама

² Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006), 7.

³ Branko Petranović, „Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, realizacije i naučne analize“, *Istorija 20. veka* 1–2 (1993), 207–216; Milan Koljanin, „Slika neprijatelja/saveznika u Srbiji 1941–1944. Tradicija, ideologija, stereotipi“, *Srbija (Jugoslavija) 1945–2005. Ideologije, pokreti, praksa*, ur. Momčilo Pavlović (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 71–84; Kosta Nikolić, „O fenomenu naučne regresije u savremenoj srpskoj historiografiji i publicistici. Primer Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka* 2 (2007), 125–138.

⁴ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji: (1941–1945)*, Knj. 1 (Beograd: Rad, 1983), 366–385; Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, 3 (Београд: Српска реч, 1999), 149–178; Aleksandar Mirković, „Grey falcon and the union man: Miloje Sokić collection of the clippings from the American press: 1941–1945“, *Balkanica* 43 (2012), 221–239.

је редовно истицала „Мисију Халијард“ као недвосмислен доказ борбе ЈВуО за „западне вредности“, указујући на пропуштену прилику за алтернативно друштвено либерално-капиталистичко уређење Југославије која је потпала под власт комуниста. У контексту транзиционе Србије „Мисија Халијард“ дозирано се користи у кривудавом процесу приближавања САД, оптерећеном ратним сукобима током распада Југославије.⁵

Ратно савезништво ЈВуО и САД: историјски елементи за уобличавање модерног мита „Мисије Халијард“

Током Другог светског рата на подручје Југославије пало је преко 4.780 савезничких авијатичара, највише америчких. НОВЈ је евакуисала 2.010, ЈВуО 382 авијатичара.⁶ Америкаци су на подручју Медитерана имали укупно 6.267 спасених авијатичара, при чему је највише евакуисано са простора Југославије.⁷

Када је у питању ЈВуО, евакуација организована у Прањанима 10. августа 1944. године (225 америчких авијатичара и 37 других лица) највећа је појединачна евакуација савезничких авијатичара која је изведена иза непријатељских линија током Другог светског рата у једном дану.⁸ Према званичним америчким извештајима, током „Мисије Халијард“ (10. август – 27. децембар 1944) евакуисано је укупно 417 особа, међу њима 343 америчка и осам британских авијатичара.⁹ Снаге ЈВуО прихватиле су и многе друге савезничке авијатичаре, које су, стицајем ратних околности, касније евакуисали партизани.¹⁰

„Мисија Халијард“ одвијала се у подсуворборском селу Прањанима, које је већ између два светска рата постало простор изградње српско-америчког пријатељства. Прва среска здравствена задруга отворена у Прањанима 5. јуна 1927. добила је име по Џону Кингсберију, председнику америчког Црвеног крста, представнику лекарске мисије САД у Србији током Првог светског рата.

⁵ Милош Тимотијевић, *Мисија 'Халијард': ратна пропаганда, бомбардовање српских градова и евакуација савезничких авијатичара 1943–1944. године* (Београд: Службени гласник, 2020), 7–21, 416–425.

⁶ Милош Бојанић, „Евакуација савезничких авијатичара из Југославије током Другог светског рата“, *Зборник радова Народного музеја* XLIX (2019), 91–103.

⁷ *History of the MAAF. September 1944 – 1. May 1945* ([S.l.], Headquarters Mediterranean Allied Air Forces, 1945), 336, 341.

⁸ Милош Бојанић, „Евакуација савезничких авијатичара од стране ЈВуО. Мисија 'Халијард' по америчким и немачким изворима“, *Браничевски гласник* 10 (2016), 189–214.

⁹ Војислав Г. Павловић, *Од монархије до републике: САД и Југославија (1941–1945)* (Београд: Cliо; Бања Лука: Глас српски, 1998), 223–224.

¹⁰ Бојанић, „Евакуација савезничких авијатичара од стране ЈВуО“, 210–211.

Задругари су 1930. подигли и Задружни дом здравља назван „Дон Кингсбери“, који је коришћен за лечење америчких авијатичара 1944. године.¹¹

Ипак, то је био потпуно споредни ток уобличавања модерног мита српско-америчког ратног савезништва, који је своју динамику добио у јесен 1943. после коначне одлуке Савезника да одбаце ЈВуО и подрже НОВЈ.

Иако су Американци генерално подржавали британски став војне подршке Титу, ипак нису хтели да потпуно прекину све контакте са ЈВуО.¹² Такав став нарочито је истицао генерал Вилијам Донован, који је руководио обавештајном службом OCC (Office of Strategic Services – OSS, претеча агенције ЦИА).¹³

Американци су крајем лета 1943. истовремено послали војне мисије (попуњене једним делом и особама југословенског порекла) код ЈВуО и НОВЈ.¹⁴ Генерал Михаиловић наредио је да се прва америчка војна мисија код ЈВуО најсрдачније дочека у нади да је могуће променити став Савезника.¹⁵ ЈВуО је приредила велика слава, уз организовано присуство мноштва народа. У појединим селима подизане су и тријумфалне капије, а Американци су често кићени венцима цвећа, што је све бележено фотографским снимцима.¹⁶

Срдачни приједи, војне смотре и гозбе оставили су утисак на америчку војну мисију, а OCC је регистровао „краљевски третман“ уприличен њиховим официрима, много топлији него према Британцима.¹⁷ ЈВуО је за „унутрашњу“

¹¹ Милош Тимотијевић, Саша Савовић, *Равна гора* (Београд: Службени гласник, 2014), 222–231.

¹² Коста Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији у Другом светском рату (1941–1945)* (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 257; Valter Roberts, *Tito, Mihailović i saveznici 1941–1945*. (Београд: Čigoja štampa, 2013), 218–220.

¹³ Dušan Biber, „Neuspeh jedne misije: američki potpukovnik OSS Robert McDowell u štabu Draže Mihailovića 1944. god.“, *Časopis za suvremenu povijest*, God. 22, br. 1–2 (1990), 37; Павловић, *Од монархије до републике*, 216–218; Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани: Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*. (Београд: Нолит, 2009), 249.

¹⁴ Блаж Торкар, „Прве америчке војне мисије 'Амазон' и 'Алум' међу словеначким партизанима“, *Војноисторијски гласник*, 2 (2011), 160–179.

¹⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom XIV, knj. 2. Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića, 1. januar – 8. septembar 1943.* (Београд: Војноисторијски институт, 1983), 1009; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom XIV, knj. 3. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića, septembar 1943 – jul 1944.* (Београд: Војноисторијски институт, 1983), 147–148; Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала. Изабрани ратни списи* 2, пр. Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић (Београд: Српска реч, 1998), 121.

¹⁶ Звонимир Вучковић, *Сећања из рата* (Крагујевац: Погледи, 2001), 333–338; Волтер Менсфилд, „Извештај о мисији код генерала Михаиловића“, у: Алберт Сајц, *Михаиловић – преварант или херој?* (Београд: Институт за савремену историју, 2004), 280.

¹⁷ Douglas C. Waller, *Wild Bill Donovan: the spymaster who created the OSS and modern American espionage* (New York: Free Press, 2011), 184; Сајц, *Михаиловић – преварант или херој?*, 101.

пропагандну нарочито истицала присуство Џорџа Муслина, америчког подофицира српског порекла.¹⁸

Одлазак савезничких мисија и прве групе авијатичара 31. маја и 1. јуна 1944. са импровизованог аеродрома у Прањанима било је веома трауматично за ЈВуО. Зато је прихватање посада оборених америчких авиона током лета 1944. била нова прилика да се ЈВуО легитимише као савезничка војска.¹⁹

Карактеристична је обједињена прослава Видовдана и Дана независности (4. јула) на Равној гори 28. јуна 1944. године и повезивање српске и америчке ослободилачке традиције.²⁰ Лични утисак авијатичара био је веома важан, јер је требало да они буду преносиоци позитивних вести о ЈВуО. Зато се генерал Михаиловић приликом сусрета са Американцима руковао и дуже разговарао ако су знали француски језик, потписивао на новчаницама долара и динара, фотографисао са свима који су то желели, делио своје потписане фотографије.²¹ Дража је упутио и писмо генералу Твајнингу, команданту 15. америчке ваздухопловне армије, као и личне поклоне.²²

Пожртвовани однос „обичног народа“ такође је био важан, тако да су Американци по повратку из Србије саопштили како су их сеоске породице код којих су боравили заправо „адоптирале“, јер су се о њима бринуле као о најрођенијим укућанима.²³

Податке о спасеним авијатичарима у Америку је слао др Ђуро Ђуровић, задужен за пропаганду према англосаксонским земљама.²⁴ Константин Фотић, југословенски конзул у САД, добијао је податке од ЈВуО уз знање америчке војске и редовно је извештавао породице авијатичара да су њихови синови

¹⁸ Родољуб или издајник: случај ђенерала Михаиловића: записници и извештај Истражне комисије Комитета за праведно суђење Дражи Михаиловићу (Станфорд: Хуверов институт, [1978]), 249–252; Милош Тимотијевић, Звонко Вучковић: ратна биографија (1941–1944): права о проблемима прошлости и садашњости (Београд: Службени гласник, 2015), 367–370.

¹⁹ Тимотијевић, Мисија 'Халијард', 230–235.

²⁰ Вучковић, Сећања из рата, 394–395; Радоје Вукчевић, На судбоносној раскрсници (Београд: Институт за савремену историју, 2004), 229.

²¹ Радоје Вукчевић, „Три Дражина говора“, Књига о Дражи, свеска друга 1944–1946, ур. Радоје Л. Кнежевић (Винзор, Канада: Српска народна одбрана, 1956), 91–98; Радоје Вукчевић, „Американци на Равној Гори“, Гласник Српског историјско-културног друштва 'Његош', 3 (1959), 87; Родољуб или издајник, 356, 359.

²² Вучковић, Сећања из рата, 397–407; Николић, Историја равногорског покрета, 3, 364; Коста Николић, Савременици о генералу Михаиловићу (Нова Пазова: Бонарт, 2002), 131; Коста Николић, Страх и нада у Србији 1941–1944. године. Свакодневни живот под окупацијом (Београд: Завод за уџбенике, 2002), 245.

²³ Ford, *OSS and the Yugoslav Resistance*, 103–104, 215–216.

²⁴ Тимотијевић, Мисија 'Халијард', 133–134.

добро збринути код генерала Михаиловића, што је наставио да ради и када га је сменио Иван Шубашић.²⁵

Пуно се очекивало и од интервјуа генерала Михаиловића *Њујорк тајмсу* 6. августа 1944. године, у коме је наглашено да је ЈВуО прихватила велики број савезничких авијатичара који треба да се евакуишу.²⁶ Све је требало да буде „велика реклама“ за ЈВуО.²⁷ Прве вести које су стигле код Михаиловића говориле су о позитивним реакцијама и успостављеним везама са новинарима.²⁸

Међутим, акција ЈВуО остала је без прижељкиваног пропагандног одјека.²⁹ Српски политичари који се нису придружили Шубашићу и његовој влади резигнирано су закључили да се евакуација коју су извеле снаге ЈВуО игнорише.³⁰

Последња нада ЈВуО да ће западни Савезници променити политику према Југославији била је мисија „Ренцер“ америчког пуковника Мекдауела, у чијој је пратњи било неколико Американаца српског порекла.³¹

Иако је имао веома ограничена овлашћења, пуковник Макдауел показао је велику личну иницијативу. Свесно или несвесно, подстицао је код ЈВуО нерелативну наду у америчку помоћ, што је било у потпуној супротности са званичном британском и америчком политиком према Југославији.³²

Четничка емиграција у САД и чување традиције спасавања савезничких авијатичара

Непосредно после Другог светског рата односи САД и социјалистичке Југославије били су заоштрени, често непријатељски. Агресивно понашање Ју-

²⁵ Kirk Ford, *OSS and the Yugoslav Resistance 1943–1945*. (College Station: Texas A & M University Press, 1992), 107, 216–217.

²⁶ *Рат и мир* 2, 153–158; Младен Ј. Жујовић, *Ратни дневник 3. Југославија у II светском рату (мај 1944 – мај 1946)*, пр. Теодора Жујовић (Врњачка Бања: Интерклима-графика, 2004), 43; Младен Ј. Жујовић, *Зборник докумената из заоставштине Младена Ј. Жујовића* (Врњачка Бања: Интерклима-графика, 2004), 129.

²⁷ М. Жујовић, *Ратни дневник* 3, 92.

²⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom XIV knj. 4, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića, avgust 1944. – maj 1945*. (Београд: Војноисторијски институт, 1985), 146–148; Никола Миловановић, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Knj. 4, Slom* (Београд: Словољубве, 1983), 63.

²⁹ Biber, „Neuspeh jedne misije“, 42–43; Павловић, *Од монархије до републике*, 223.

³⁰ Константин Фотић, *Рат који смо изгубили. Трагедија Југославије и погрешка Запада* (Београд: Ж. Лазић: М. Грушић: Вајат, 1995), 203–204; Коста Ст. Павловић, *Ратни дневник 1941–1945*. (Београд: Службени гласник: Откровење, 2011), 444.

³¹ Biber, „Neuspeh jedne misije“, 47; Ford, *OSS and the Yugoslav Resistance*, 108–110; Павловић, *Од монархије до републике*, 224–228; Тимотијевић, *Мисија 'Халијард'*, 345, 364, 396.

³² Павловић, *Од монархије до републике*, 224–253; Николић, *Савезници и покрети отпора*, 332–334; Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, 288–289; Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак: Други светски рат у Југославији* (Београд: Clio, 2009), 259–261.

гославије у вези с Трстом, рушење ненаоружаног америчког авиона 1946. изнад Словеније, као и америчко прихватање југословенских политичких емиграната, условили су политичку напетост. На подлози антикомунистичких хладноратовских политичких опредељења Американци су током суђења генералу Михаиловићу истакли значај евакуације авијатичара у организацији ЈВуО. Влада САД је 30. марта 1946. упутила званичну дипломатску ноту Титовој Југославији са захтевом да њени авијатичари учествују као сведоци у судском процесу. Питање ЈВуО и спасавања америчких авијатичара није потпуно заборављено ни после осуде и егзекуције Михаиловића, и повремено се појављивало као тема у говорима појединих америчких политичара.³³

На инсистирање генерала Ајзенхауера, САД су покренуле и поступак одликовања генерала Михаиловића за заслуге у спасавању авијатичара, што је био један од начина да се дипломатски „притисне“ комунистички режим у Југославији.³⁴ Тако је председник Труман 29. марта 1948. генералу Михаиловићу постхумно доделио Орден *Legion of Merit* (Легија за заслуге), једно од највиших америчких војних одликовања које могу добити и странци.³⁵

Међутим, политика САД према Југославији није била монолитна, јер су постојале и прилике када је долазило до попуштања, као у случају званичне државне церемоније из јануара 1948, када је из Југославије испраћено око 700 тела ексхумираних америчких авијатичара који су погинули у Другом светском рату.³⁶ После разлаза Тита и Стаљина 28. јуна 1948. САД је подржала социјалистичку Југославију, обликујући своју спољну политику према геополитичким, а не идеолошким основама.³⁷

То је био и разлог што је додела одликовања генералу Михаиловићу остала без публицитета, јер би такав гест у новим политичким околностима реметио спољнополитичке приоритете САД (подржавање Тита против Стаљина). Аме-

³³ Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini: Sjedinjene Države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd: BMG, 2003), 35–36; Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države: 1945–1955*. (Zagreb: Profil international: Srednja Europa, 2003), 69, 122–127, 231.

³⁴ The Ambassador in Yugoslavia (Cannon) to the Secretary of State, secret, Belgrade, March 31, 1948–4 p. m., 60H.00/3–3148: Telegram, *Foreign Relations of the United States: 1948, Eastern Europe; The Soviet Union*, доступно на: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1948v04/d691>, приступљено 5.2.2020); Marcia Christoff Kurapovna, *Shadows on the Mountain The Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia* (Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2010), 270–272.

³⁵ Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Генерал Михаиловић, биографија* (Београд: Српска реч, 2000), 474–475.

³⁶ „Свечани испраћај из Београда посмртних остатака америчких авијатичара који су погинули над нашом земљом у току рата“, *Борба*, 22. јануар 1948, 6; Jakovina, *Američki komunistički saveznik*, 234.

³⁷ Lis, *Održavanje Tita na površini*, 9–15, 56, 307–318.

ричка јавност је, на инсистирање републиканског конгресмена Едварда Дервинског (био је и секретар Удружења ветерана САД), тек 1967. сазнала за доделу одликовања. Истовремено, четничка емиграција у САД и америчка удружења авијатичара које је спасила ЈВуО упорно су инсистирали да се у Вашингтону подигне споменик генералу Михаиловићу.³⁸ Републикански кандидати за председника САД (Никсон, Реган) повремено су помињали генерала Михаиловића у позитивном контексту, али само током предизборних кампања.³⁹ Међутим, централни правац америчке политичке подршке социјалистичкој Југославији није мењан.

Конструкција традиције спасавања савезничких авијатичара у транзиционој Србији

Јавно обележавање мисије „Халијард“ у Србији почело је 13. маја 1995. године, када су Прањане и Равну гору посетили амерички авијатичари евакуисани 1944. године (Ричард Фелман, Ник Лалић, Чарлс Дејвис). Била је то прилика да поштоваоци наслеђа ЈВуО у организацији политичке партије Српски покрет обнове (СПО) на свој начин обележе педесет година од победе над фашизмом, а Американци да се сусретну са мештанима који су им помогли у евакуацији.⁴⁰

Међутим, све се одвијало током маја 1995, када су америчка и НАТО авијација у Босни бомбардовали положаје Војске Републике Српске, која је 2. јуна 1995. код Бања Луке оборила један амерички авион Ф-16. Истовремено је заробљено неколико стотина припадника међународних мировних снага, који су постављени на војне локације које су могле да буду нападнуте. Криза није окончана, већ је настављена и појачана, као и бомбардовања Републике Српске, нарочито од 30. августа до 21. септембра 1995. године, што је допринело и њеном војном поразу.⁴¹

³⁸ Kurapovna, *Shadows on the Mountain*, 270-272; Congressional Documents, S.J.Res.18 – 101st Congress (1989-1990). A joint resolution to authorize the National Committee of American Airmen Rescued by General Mihailovich to erect a monument to General Draza Mihailovich in Washington, January 29, 1989, (<https://www.congress.gov/bill/101st-congress/senate-joint-resolution/18/text/is>, приступљено 19.3.2020).

³⁹ Milos Rastovic, "Richard Nixon, Ronald Reagan on General Draza Mihailovic", *American srbobran*, September 6, 2017, 5.

⁴⁰ Ружица Ранитовић Јовић, „Американци и Срби на Равној гори: морали смо мало плакати“, *Српска реч*, 22. мај 1995, 11–18.

⁴¹ Bojan B. Dimitrijević, *Vazdušni rat nad Republikom Srpskom i Republikom Srpskom Krajnom* (Beograd: Друштво истражача Србије „Стојан Новковић“, 2017, 216–217; Filip Švarn, „Srbija i NATO (4). Ratno krštenje u Bosni i Hercegovini“, *Vreme*, 15. jul 2010 (<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=940707>, приступљено 3.2.2020).

После политичких промена у Србији 2000. године „Мисија Халијард“ почела је дозирано да се користи у кривудавом процесу приближавања САД, оптерећеном ратним сукобима током распада Југославије, посебно НАТО бомбардовањем из 1999. године.

Јавне прославе, уз присуство државних званичника Србије и САД, организују се од 12. септембра 2004, када је постављено прво обележје на Галовића пољани (где је некада био аеродром) у Прањанима, у присуству тадашњег министра одбране државне заједнице Србије и Црне Горе (СЦГ) Првослава Давинића и министра иностраних послова Вука Драшковића (председника СПО-а), представника америчке амбасаде у Београду (без амбасадора), авијатичара и чланова ОСС-а који су учествовали у евакуацији 1944. године: Роберта Вилсона, Клера Масгрова, Артура Џибилјана и Џорџа Вујиновића.⁴²

У следећој деценији и амерички амбасадори у Србији повремено су долазили у Прањане и околна села.⁴³ Амбасадор САД у Србији уручио је 2007. плакету гувернера савезне државе Охајо мештанима Прањана за спасавање америчких авијатичара, а у Београду је отворена изложба о „Мисији Халијард“ у организацији амбасаде САД и Евроатлантске иницијативе. Следеће 2008. године делегација маринског корпуса амбасаде САД посетила је Прањане, да би 2009. ово село посетила делегација Националне гарде Охаја. Оружане снаге САД финансирале су подизање нове фискултурне сале Основне школе „Иво Андрић“ у Прањанима (2011–2012), да би 2014. Кабинет председника Републике Србије подржао обележавање годишњице евакуације авијатичара. Исте године у САД је званично регистрована Фондација „Мисија Халијард“.⁴⁴

Нови споменик на Галовића пољани у Прањанима подигнут је 2016, а на простору села постављено је седам спомен-табли са фотографијама и натписима посвећеним евакуацији америчких авијатичара.⁴⁵

Представници Фондације „Мисија Халијард“ уручили су 2016. пароху храма Светог Вазнесења Господњег у Прањанима „јединствен иконографски приказ“ о евакуацији америчких авијатичара – „Икону Халијард“. Исте године председник САД Барак Обама одобрио је Закон о Златној медаљи намењеној

⁴² Иван Рајовић, „Шездесет година после највеће операције спасавања пилота током Другог светског рата: падају лажи о Дражи“, *Српска реч*, 15. септембар 2004, 8–12.

⁴³ Тимотијевић, Савовић, *Равна гора*, 262–265.

⁴⁴ *Обележавање прошлости за изградњу будућности: Мисија Халијард* ([Београд]: Фондација „Мисија Халијард“, [2020]), 22, 24, 26, 28, 36, 38.

⁴⁵ Ryan Crane, „US commemorates Serbian support during WWII“, U.S. Air Forces in Europe and Air Forces Africa Public Affairs, Nov. 21, 2016 (<https://www.af.mil/News/Article-Display/Article/1009844/us-commemorates-serbian-support-during-wwii/>, приступљено 19.02.2024).

америчкој обавештајној служби (ОСС) у Другом светском рату, на којој су натписи најважнијих операција које је извела, међу њима и „Мисије Халијард“.⁴⁶

Током 2017. и 2018. амбасада САД у Србији прикупљала је податке о породицама и појединцима који су спасавали америчке авијатичаре, делила захвалнице и давала стипендије за школовање ђацима Основне школе у Прањанима. Село је добило и донације од Срба из САД.⁴⁷

Јубилеј седамдесет пет година од евакуације авијатичара 2019. обележен је у амбасади САД у Београду, уз присуство председника Републике Србије, да би потом у Универзитетској библиотеци отворена изложба посвећена „Мисији Халијард“. Председник Републике Србије присуствовао је 16. септембра 2019. свечаности у Прањанима и покренуо иницијативу да се изгради спомен-комплекс, док је у сеоској цркви породицама америчких Срба, чији су преци радили за ОСС, приказивана „Икона Халијард“.⁴⁸

Изградња меморијалног комплекса на Галовића пољани у Прањанима завршена је 2020. године. Свечаној церемонији присуствовали су председник Републике Србије, председница Владе Републике Србије и председник Републике Српске из Босне и Херцеговине, као и амбасадор САД у Србији.⁴⁹

Истакнути народни посланици владајуће партије и министарка културе у Влади Републике Србије покренули су 2021. иницијативу да се „Мисија Халијард“ уврсти у званичан Календар обележавања историјских догађаја ослободилачких ратова Србије.⁵⁰

Исте године започело је снимање филма „Хероји Халијарда“, који је премијерно приказан 2023. године. Иако САД нису учествовале у финансирању овог пројекта, амбасадор САД у Београду присуствовао је премијери филма.⁵¹

⁴⁶ Office of Strategic Services Congressional Gold Medal Act, H.R.3544 – 113th Congress (2013–2014) (<https://www.congress.gov/bill/113th-congress/house-bill/3544/text?s=1&r=23>, приступљено 20.02.2024); Congressional Gold Medal Honors the Office of Strategic Services (<https://www.house.gov/feature-stories/2018-3-22-honoring-the-oss>, приступљено, 20.02.2024); *Обележавање прошлости за изградњу будућности*, 41, 43.

⁴⁷ *Обележавање прошлости за изградњу будућности*, 44–48.

⁴⁸ „Вучић: Срби и Американци да размотре како су постали непријатељи, *Политика*, 15. септембар 2019. (<http://www.politika.rs/sr/clanak/437844/Vucic-Srbi-i-Amerikanci-da-razmotre-kako-su-postali-neprijatelji>, приступљено 11.1.2020); *Обележавање прошлости за изградњу будућност*, 49–55.

⁴⁹ „Мисија Халијард – 76 година од подвига српског народа“, *Политика*, 26. септембар 2020. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/463297/Мисија-Халијард-76-година-од-подвига-српског-народа>, приступљено 12.02.2024).

⁵⁰ Привремене стенографске белешке, Десето ванредно заседање Народне скупштине Републике Србије у Дванаестом сазиву (други дан рада), 01, Број 06-2/335-21, 29. јул 2021. године, Београд (<http://www.parlament.gov.rs>, приступљено 20.02.2024).

⁵¹ „Халијард – спасоносни ваздушни мост“, *Политика*, 8. октобар 2023. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/576478/Халијард-спасоносни-ваздушни-мост>); Одржана премијера филма „Хероји

Међутим, „Мисија Халијард“ ни почетком 2024. није уврштена у званичне комеморативне свечаности Републике Србије, иако се од 63 датума чак четвртина односи на Други светски рат (пет су партизански, остали су интернационални или национални, ниједан посвећен ЈВуО). Нису предвиђене ни било какве српско-америчке комеморативне свечаности, по узору на званичне „календарске“ српско-руске, српско-француске, српско-грчке и српско-словачке.⁵² „Мисија Халијард“ или неки други „историјски датум“ посвећен ЈВуО или српско-америчкој сарадњи не налази се ни у списку комеморација Војске Србије.⁵³

Традиционалне и модерне иконе

Икона (свети лик, света слика) важна је компонента црквености и једна од битних карактеристика православне побожности, јер визуелно саопштава невидљиву божанску стварност (представља небеско у сфери земаљског), и једно је од средстава за постизање циља Спасења. У историји Цркве икона има вишеструку улогу. Најпре богослужбену и молитвену, потом дидактичку (иконографски катихизис за образоване и необразоване особе), затим контемплативну и посредничку функцију, јер икона предаје невидљиву силу светости лика на њој.⁵⁴ Икона, ако је посматрамо у ширем контексту, може бити и слика нерелигиозне садржине. Међутим, у свом специфичном виду то је слика искључиво религиозног значења.⁵⁵

Православна иконологија инсистира да насликани лик отеловљује религиозну истину коју приказује икона, путем које верник долази до знања о стварном и истинском постојању узора (оригинала), са којим ступа у духовно општење. Дакле, православни хришћани нису неми и пасивни посматрачи икона, него молитвени саговорници са „живим“ ликовима представљеним на иконама, путем којих ступају у искуствену и живу заједницу са Богом.⁵⁶

Од краја XVIII века у српској секуларној култури почињу да се појављују иконичне визуелне представе знаменитих личности и догађаја, а њихова употреба у симболичној политици званичне репрезентативне културе темељила

Халијарда”, *Политика*, 11. октобар 2023. (<https://www.politika.rs/scc/clanak/577015/Одржана-премијера-филма-Хероји-Халијарда>, приступљено 12.02. 2024).

⁵² Календар обележавања историјских догађаја ослободилачких ратова Србије, Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Владе Републике Србије (<https://www.minrzs.gov.rs/sr/aktuelnosti/vesti/kalendar-obelezavanja-istorijskih-dogadjaja-oslobodilackih-ratova-srbije>, приступљено 20.02.2024).

⁵³ Календар државних и војних празника и обележавања годишњица историјских догађаја ослободилачких ратова Србије, 2024. година, Министарство одбране Републике Србије, Сектор за људске ресурсе, Управа за традицију, стандард и ветеране (<https://www.mod.gov.rs/cir/17731/tradicije-i-kultura-17731>, приступљено 20.02.2024).

⁵⁴ М.Т.Ђ. „Икона”, *Енциклопедија православља. Књ. 2, И-О* (Београд: Савремена администрација, 2002), 748–755.

⁵⁵ Димитрије М. Калезић, „Теолошки смисао иконе”, *Теолошки погледи* 1 (1973), 46–59.

⁵⁶ Јован Пурић, „Дијалог иконобораца са иконопоштоватељима”, *Зограф*, 34 (2010), 13–26.

се на старим хришћанским схватањима. Такве „патриотске иконе“ намењене визуелном сећању имале су интерактиван однос са средином којој су намењене, јер су важеће друштвене конвенције и припремљеност друштва да појединим представама припише симболично значење, као и посебно поштовање, имале одлучујући значај.⁵⁷

Слике знаменитих историјских догађаја стваране су са стратегијом „измицања“ из пролазности тренутка, с циљем стабилизује колективне меморије која је требало да одбаци произвољности појединачних сазнања, уз легитимисање актуелног политичког захтева и регулисање односа у друштвеној и политичкој структури заједнице.⁵⁸

Примери „хероја нације“ на „патриотским иконама“ имали су активно дејство, као „пут врлине“ који је требало следити на трагу славе предака.⁵⁹ Код сложенијих историјских представа низ симултаних догађаја и ликова сливали су се у један сликовни ефекат, са ангажованом реторичношћу. Такве псеудосакралне слике, нарочито ако су приказивале владаре, добијале су култно поштовање.⁶⁰ Ипак, оне нису приказивале светитеље.

Масовна ревитализација религије и националних осећања у Србији деведесетих година двадесетог века нису у потпуности обновили старе визуелне обрасце, али су условили хиперпродукцију предмета са верском симболиком. Од традиционалних (крстићи, бројанице и иконе) до предмета за свакодневну употребу са хришћанском иконографијом (упаљачи, салвете, столњаци, магнети за фрижидер, чаше, флаше). Велики број оваквих предмета био је за једнократну употребу, чиме је поништавано православно схватање икона уз честу тривијализацију религиозности.⁶¹

При томе је створено велико шаренило у коме су мешане традиционалне иконе и предмети из савремене глобалне популарне културе у најразличитијим амбијентима и ситуацијама.⁶² Суштински, повратак цркве у јавну сферу условио

⁵⁷ Тимотијевић, *Таковски устанак*, 271–272.

⁵⁸ Катарина Митровић, „Мајска скупштина 1848. Павла Симића између патриотске иконе и уметничког дела”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 36 (2008), 125–145.

⁵⁹ Ненад Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације* (Београд: Завод за уџбенике, 2006), 106.

⁶⁰ Игор Борозан, *Слика и моћ: представе владара у српској визуелној култури XIX и почетком XX века. Књ. I*, (Нови Сад: Галерија Матице српске: Матица српска, 2021), 76, 347.

⁶¹ Милеса Стефановић-Бановић, „Употреба предмета са хришћанском симболиком у свакодневном животу у Србији”, *Религија, религиозност и савремена култура: од мистичног до (и) рационалног и vice versa* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2014), 115–125.

⁶² Мирослава Малешевих, „Православље као срж 'националног бића' посткомунистичке Србије”, *Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду у Србији и Бугарској. Балканска трансформација и Европска интеграција*, ур. Драгана Радојичић (Београд: Етнографски институт САНУ, 2006), 99–121.

је појачан утицај на обликовање савременог националног идентитета, као и на политичка дешавања у друштву.⁶³

Обновљена је и пракса приказивања ктитора и њихових породица на фрескама новоподигнутих цркава.⁶⁴ Традиционални средњовековни стил сликања фресака и икона поново је постао „владајући“, мада је у савременим условима попримио дифузност на темељу чувања старих образаца.⁶⁵

Имитирање светог простора у контексту економске и политичке пропаганде карактеристично је и за САД, у којој медијска сфера често настоји да овлада закономерношћу и методама сакралне уметности с циљем коришћења начела иконичне композиције слике и речи за практичне потребе.⁶⁶

Један од истакнутих примера коришћења традиционалне православне хришћанске побожности на подлози поштовања и баштине популарисања „патриотских икона“, као слика са дидактичним садржајем из националне историје, јесте и „Икона Халијард“, коју је Фондација „Мисија Халијард“ поклонила цркви у Прањанима 2016. године, о чему сведочи и метална плоча са натписом на српском и енглеском језику, која је причвршћена на „икону“ са предње стране како би свима била видљива.

„Икону“ је наручио ваздухопловни пуковник САД Џон Капело из америчке организације Фондација „Мисија Халијард“, а насликао фрескописац Милан Кочијашевић. Владика је одобрио израду слике (јер званично није икона предвиђена за целивање и религиозно поштовање), а иста представа насликана је у још једном примерку и послата у Вашингтон.⁶⁷

Иако ова слика нема статус иконе, јасна је намера наручиоца да се цео догађај „сакрализује“ повезивањем култа светитеља и националних хероја, у овом случају Срба и Американаца у процесу изградње меморијских структура српско-америчког ратног савезништва.

⁶³ Мирослава Малешевић, „’Оправослављење’ идентитета српске омладине”, *Гласник Етнографског института*, 53 (2005), 135–151.

⁶⁴ Милош Тимотијевић, *Век сумње: религиозност у чачанском крају 1886–2008*. (Чачак: Легенда: Народни музеј Чачак, 2009), 203.

⁶⁵ Тодор Митровић, „Хипервизантијски парадокс: Зашто је могуће / потребно говорити о стилу савременог црквеног сликарства у Србији?”, *Религија, религиозност и савремена култура: од мистичног до (и)рационалног и vice versa* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2014), 87–103.

⁶⁶ Violeta Cvetkovska Ockoljić, Tatjana Cvetkovski, „Instrumentalizacija religije: kodirana komunikacija”, *Religijska imaginacija i savremeni mediji: medijizacija religije i/ili religizacija medija*, pr. Zorica Kuburić, Srđan Sremac, Sergej Beuk (Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije, 2010), 87–104.

⁶⁷ „Ova ikona nikad se ne celiva: neobičan prikaz u pranjanskoj crkvi, Sveti Sava daje Svetom Nikoli avion”, *Kurir*, 19. septembar 2017. (<https://www.kurir.rs/vesti/srbija/2911363/ikona>, приступљено 10.1.2020).

Иконографски садржај слике „Икона Халијард“

„Икона Халијард“ сликана је на дасци (100 x 70 cm) у традиционалном маниру православних икона са коришћењем златних листића. На слици има око стотину фигура које треба да илуструју евакуацију америчких авијатичара из Прањана у јужну Италију у организацији ЈВуО.

Централна површина подељена је на два дела, око које је као својеврстан оквир постављен низ медаљона и розета. На угловима овог „оквира“ постављена су четири симбола. У горњем левом углу грб Краљевине Југославије, наспрам кога се у десном углу налази знак Фондације „Мисија Халијард“. У доњем левом углу је знак 15. америчке ваздухопловне армије, а наспрам њега у десном углу знак ОСС-а. Приметна је доминација симбола САД, а наручилац слике није се одлучио да прикаже актуелни државни грб Републике Србије, нити САД, осим у виду застава које су коришћене унутар лога Фондације „Мисија Халијард“.

На левој страни „оквира“ у вертикалном низу приказано је пет портрета у медаљонима, као и на десној страни. Укупно десет личности, осам Американаца и двојица Срба.

Први са леве стране је генерал Михаиловић, испод њега капетан ЈВуО Звонимир Вучковић, потом амерички капетан српског порекла Ник Лалић, испод њега амерички пуковник словеначког порекла Јуриј Џорџ Крајгер и на крају амерички редов јерменског порекла Артур Џибилјан.

Први са десне у вертикалном низу је амерички генерал Вилијам Бил Донован, шеф ОСС-а, испод њега генерал Натан Твајнинг, командант 15. ваздухопловне армије у јужној Италији за време Другог светског рата, потом амерички подофицир (касније поручник) српског порекла Џорџ Мусулин, затим амерички капетан српског порекла Џорџ Вујновић и на крају амерички наредник српског порекла Мајкл Рајачић.

Лик генерала Михаиловића на истакнутом месту је очекиван и логичан из перспективе поштоваоца наслеђа ЈВуО. Као и капетана Звонимира Вучковића (1916–2004), команданта Првог равногорског корпуса, због недвосмислено важне улоге у евакуацији. Његово порекло (отац Хрват, мајка аустријско-словеначко-италијанског порекла, поочим Србин) и живот у емиграцији (променио је име у Џејмс) нису део поруке коју емитује „икона“. Нарочито из Звонкове дистанцираности према раду српских четничких организација у САД, југословенских политичких опредељења и сарадње са људима попут Десимира Тошића.⁶⁸

Наредна три насликана лика припадају америчким војницима. Никола Ник Лалић (1916–2001), дете српских емиграната, рођен је у Кливленду (Охајо). Код ЈВуО био је од 10. августа до 27. децембра 1944. и последње евакуације.

⁶⁸ Милош Тимотијевић, „Звонимир Звонко Вучковић [1916–2004]: биографија, документа сећања“, *Зборник радова Народнoг музеја*, XLV (2015), 173–205.

Често се фотографисао у пријатељском и присном расположењу са генералом Михаиловићем, што је све заједно било одлучујуће за место у медаљонима. Лалић је пре рата дипломирао индустријски дизајн у Кливленду и играо и кошарку за свој универзитет, а после рата (1945–1946) у професионалној лиги. За време рата био је члан ОСС-а, после рата ЦИЕ, ангажован на обавештајним пословима у Грчкој (1952–1957). Када се вратио у САД радио је у адвертајзинг компанијама у Њујорку, потом у Министарству трговине у Балтимору. Посетио је Прањане 1995. године.⁶⁹

Јуриј Џорџ Крајгер (1891–1984) родио се на подручју данашње Словеније у некадашњој Аустро-угарској. Учесник је и операције „Халијард“ у својству команданта АКРУ (ACRU – Air Crew Rescue Unit) у јужној Италији. Крајгер је био пилот авиона и учествовао је као добровољац у српској војсци пред пробој Солунског фронта 1918. године. У Америку се преселио 1921. и најпре радио у цивилном ваздухопловству. За време Другог светског рата био је припадник ОСС-а и дан пред немачки десант на Дрвар 1944. посетио је штаб Јосипа Броза Тита. Иначе, Јуриј (Џорџ) Крајгер био је рођак познатог словеначког комунисте Бориса Крајгера.⁷⁰

Артур Џибилијан (Arthur Jibilian Jibby) (1923–2010) рођен је у Охају као дете јерменских имиграната. Током Другог светског рата мобилисан је у морнарицу, где је обучен за радио-телеграфисту, затим се добровољно јавио за рад у ОСС-у. Најпре је био у мисији мајора Лина Фариша код партизана у јужној Србији. Потом је са Лалићем и Рајачићем боравио код ЈВУО током „Мисије Халијард“. Посетио је Прањане 2004. године.⁷¹

Са десне стране први је амерички генерал Вилијам Бил Донован (William Joseph Donovan) (1883–1959), амерички адвокат, генерал и обавештајац, пореклом из ирске католичке породице. Учествовао је у Првом светском рату, неколико пута је рањаван, добио је чин пуковника и више одликовања. Током 1940. и 1941. обилазио је балканске државе, испитујући њихову спремност за отпор нацистичкој Немачкој. Посетио је и Београд и разговарао са политичком, војном и обавештајном елитом земље, која је потом извела пуч 27. марта 1941. године. Током Другог светског рата управљао је америчком обавештајном агенцијом (ОСС) и није крио симпатије према ЈВУО и генералу Михаиловићу.

⁶⁹ *Подолуб или издајник*, 393; Greg Garland, Frederick N. Rasmussen, "Nick A. Lulich, 85, leader of OSS team that rescued downed air crews in WWII", *The Baltimore Sun*, May 15, 2001. (<https://www.baltimoresun.com/news/bs-xpm-2001-maj-15-0105150035-story.html>, приступљено 7.2.2020).

⁷⁰ Biber, „Neuspeli jedne misije“, 42; Павловић, *Од монархије до републике*, 221–222; Roberts, *Tito, Mihailović i saveznici*, 265; Thomas W. Ennis, "George Kraigher, a pilot in two wars", *The New York Times*, September 25, 1984. (<https://www.nytimes.com/1984/09/25/obituaries/george-kraigher-pilot-in-two-wars.html>, приступљено 28.1.2024).

⁷¹ Arthur Jibilian Collection, personal narrative, Veterans History Project, Library of Congress (<http://memory.loc.gov/diglib/vhp/story/loc.natlib.afc2001001.10179/>, приступљено 7.2.2020).

После рата створио је Централну обавештајну агенцију (ЦИА), потом је радио као дипломата и адвокат.⁷²

Испод је амерички ваздухопловни генерал Натан Твајнинг (Nathan Farragut Twining) (1897–1982), командант 15. ваздухопловне армије у јужној Италији за време „Мисије Халијард“. Каријеру је започео као пешадијски официр, али је рано прешао у ваздухопловство. Током Другог светског рата најпре је био у јужном Пацифику, да би новембра 1943. постао командант 15. ваздухопловне армије, а почетком 1944. и командант савезничких стратешких ваздухопловних снага на Медитерану. Командант ваздушних снага на Пацифику постаје 2. августа 1945, а четири дана касније, под његовом командом, бачена је атомска бомба на Хирошиму.⁷³

Следећи у низу је Џорџ Мусулин (1914–1987), пореклом из српске породице досељене из Лике у Америку. Код ЈВуО боравио је у два наврата, од 18. октобра 1943. до 29. маја 1944. и од 4. августа до 26. августа 1944. године. Тренирао је рагби за време студија у Питсбургу и био члан Српске народне одбране. Мусулинова сестра радила је као секретарица код југословенског амбасадора Константина Фотића. Мусулин је по доласку у војску мобилисан као редов у ОСС, а демобилисан у чину капетана. Имао је важну улогу у евакуацији авијатичара, али и вишак слободне иницијативе. Пошто је 10. августа 1944. допустио генералу Михаиловићу да америчким авионима у јужну Италију пошаље војно-политичку мисију са капетаном Вучковићем, пуковник Крајгер га је повукао из Прањана.⁷⁴

Испод је насликан Џорџ Вујновић (1915–2012), дете српских емиграната, рођен у Питсбургу. Пре Другог светског рата дошао је у Југославију и студирао медицину у Београду, где га је и затекла окупација. Избегао је из земље са супругом Мирјаном и убрзо се прикључио ОСС-у. Мирјана је радила као секретарица код југословенског амбасадора Константина Фотића и достављала је Џорџу податке о спасеним авијатичарима, које је он прослеђивао својој команди у јужној Италији. Џорџ Вујновић посетио је Прањане 2004, да би 2005. ћерци генерала Михаиловића уручио амерички орден Легије части додељен 1948. године. Вујновић је 2010. добио амерички Орден бронзане звезде за заслуге у „Мисији Халијард“.⁷⁵

⁷² А. А., „Пуковник г. Донован у Београду“, *Политика*, 24. јануар 1941, 4; „Willam J. Donovan“, *Poruka*, мај–јул 1959, 29; Павловић, *Од монархије до републике...*, 9–15; Наташа Милићевић, „Југословенско-амерички односи у предвечерје Другог светског рата“, *Војноисторијски гласник*, 2 (2008), 130–148; Waller, *Wild Bill Donovan*, 9–13, 385–389.

⁷³ General Nathan F. Twining, Air Force Biography (<https://www.af.mil/About-Us/Biographies/Display/Article/105367/general-nathan-f-twining/>), приступљено 19.2.2024).

⁷⁴ Тимотијевић, *Мисија 'Халијард'...*, 106–108, 353.

⁷⁵ Кураровна, *Shadows on the Mountain*, 143; Борис Субашић, „Преминуо Ђорђе Вујновић – командант мисије 'Халијард'“, *Вечерње новости*, 25. април 2012, 19.

На крају низа је Мајкл Рајачић (1913–1992), такође Американац српског порекла. Студирао је и дипломирао на Правном факултету у Београду (1934–1938). Најпре је био запослен у у цивилној служби ОСС-а, потом је прошао војну обуку и 1943. прекомандован у Египат, затим у јужну Италију. Напредовао је од чина наредника до капетана. Код ЈВуО дошао је 4. августа 1944, заједно са Мусулином и Џибилијаном. После рата био је запослен у Министарству рата САД.⁷⁶

Од десет изабраних личности осам припада америчкој војсци. Иако је то можда било очекивано, наручилац слике није се одлучио да прикаже лик пуковника Роберта Макдауела (Robert Harbold McDowell) (1894–1980), по образовању историчара, који је самоиницијативно или по инструкцијама генерала Донована подржавао ЈВуО до краја 1944. године.⁷⁷ Још је веће изненађење изостављање америчког авијатичара Ричарда Фелмана (1921–1999), који је 1995. посетио Прањане и чија су сећања деценијама коришћена за романсиране приче о пријатељству ЈВуО и Американаца, што је послужило и публицисти Грегори А. Фриману да уобличи роман „500 заборављених“, о евакуацији из Прањана.⁷⁸

Наручилац „Иконе Халијард“ свесно је пренагласио значај америчких обавештајаца српског порекла, тако да у медаљонима „није било места“ ни за Константина Фотића (1891–1959), југословенског посланика у САД, који се посебно ангажовао у пропаганди ЈВуО поводом евакуације.⁷⁹ Иста оцена важи и са изостављањем Ђуре Ђуровића (1900–1983), који је код ЈВуО био задужен за пропаганду према англосаксонским земљама.⁸⁰

Средишњи део иконе подељен је облацима на два дела. У горњој зони на средини слике на златној позадини стоји Исус Христос са раширеним рукама. Са леве стране је Св. Сава, који рукама Исусу приноси модел америчког транспортног авиона Ц-47/ДЦ-3 који је коришћен за евакуацију америчких авијатичара, а са десне стране постављена је фигура Св. Николе, који са раширеним рукама

⁷⁶ Вукчевић, „Американци на Равној Гори“, 90; *Родољуб или издајник*, 435–437; *Zbornik NOR-a XIV*, 147.

⁷⁷ Николић, *Савезници и покрети отпора*, 327; Роберт Харболд Макдауел, *Стрељање историје: кључна улога Срба у Другом светском рату* (Београд: Поета: Рад, 2012), 23.

⁷⁸ Richard L. Felman, *Mihailovich and I: у спомен генерала Драже* (Milwaukee, WI: Neeven, 1964); Грегори А. Фриман, *500 заборављених: неиспричана прича о људима који су све ризиковали у највећој мисији спасавања у Другом светском рату* (Београд: Evro-Giunti, 2009); Милош Тимотијевић, „Југословенска војска у Отаџбини и амерички авијатичари: пример спасавања и евакуације посаде авиона Б-24 Либератор који је пао у село Ракова код Чачка“, *Зборник радова Народнoг музеја XLIX* (2019), 103–125.

⁷⁹ „Konstantin A. Fotić“, *Poruka*, мај–јул 1959, 29; Nataša Milićević, „Konstantin Fotić – diplomata od karijere“, *Istorija 20 veka*, 1 (1998), 143–162; Драгош Перовић, Предраг Крејић, „Српски и југословенски представници у Сједињеним Америчким Државама“, *Архив*, 1–2 (2007), 194.

⁸⁰ Slobodan G. Markovich „Dr. Djura Djurović. A lifelong opponent of Yugoslav communist totalitarianism“, *Balkanica*, 43 (2012), 273–323.

очекује да прихвати модел авиона. Сцена настоји да евакуацију авијатичара смести у хришћански модел избављења уз помоћ светитеља и Спаситеља, и симболизује зону бесмртности, изоловани метафизички простор вечности над којим почива благослов неба.

У доњем делу слике, испод облака, приказан је сам ток евакуације у Прањанима као групна сцена у којој су заједно српски народ и амерички авијатичари испред нове и старе цркве брвнаре у Прањанима и катедрале Светог Николе у Барију, док су у позадини панораме Србије и морске обале јужне Италије. Представа је насликана као једна целина.

У левом делу слике насликана је група сељака и Американаца у Прањанима, међу њима је и авијатичар са радио-станицом. У питању је Томас Оливер, пилот авиона Б-24 из 459. бомбардерске групе, који је у јулу 1944. самоиницијативно из Прањана успоставио радио-везу са Баријем.⁸¹ На средини је сцена у којој српском дечаку (Радомир Јанковић из Прањана) један авијатичар афроамеричког порекла (Џејмс Вокер, пилот ловачког авиона П-51)⁸² поклања војничке цокуле. Десно је група америчких авијатичара испред катедрале Св. Николе у Барију.

Испод њих насликано је неколико сељака који тешким ручним радом уз помоћ воловске запреге уређују писту за авионе, а десно је постављена скрушена фигура генерала Михаиловића који надгледа посао. Дразина сиво-маслинаста војничка пелерина насликана је тако да наликује на огртаче светитеља на традиционалним иконама.

На самом дну слике налази се група америчких авијатичара који чекају да уђу у транспортни авион. Отвор за врата на летелици насликан је златном бојом, која је симбол хришћанског Спасења, а не само обичне евакуације. Читаву сцену надкриљују и благосиљају четири светитеља, чији су стојећи ликови вишеструко крупнији него обичних људи (српских сељака, америчких авијатичара и ЈВуО). Први је Свети Николај Жички, потом Свети Сава Српски, а десно до врата, у сцени која приказује излазак из авиона у Барију, постављени су ликови Светог Николе и Светог Јована Шангајског. Изабрани светитељи, њихов редослед и намењена улога у сцени евакуације настоје да читав догађај у свести рецептора слике добије дубоки хришћански смисао чудесног избављења. Свети Николај Жички и Свети Сава симболизују српске националне светитеље, Свети Никола је општехришћански светитељ заштитник морепловаца и путника и патрон катедрале у Барију која чува његове мошти, а Свети Јован Шангајски (1896–1966), као руски монах који је после Краљевине Југославије и Кине деловао и у Сан

⁸¹ Куроповна, *Shadows on the Mountain*, 142; Тимотијевић, *Мусија 'Халијард'*, 193, 322.

⁸² Тимотијевић, *Мусија 'Халијард'*, 316, 441, 444.

Франциску (канонизован 1994),⁸³ симболизује и САД као хришћанску земљу са својим православним светитељима.

Начин на који је приказана „Мисија Халијард“ свакако рачуна на припремљеност српског друштва, посебно традиционалних група и појединаца, да прихвати истинитост сцена које се на сличан начин појављују на правим црквеним иконама. Такав облик визуелног сећања требало би да има интерактиван однос са средином којој је намењен, јер је унапред навикнута и припремљена на симболичко значење иконичних представа.

Ангажована реторичност „(Псеудо)иконе Халијард“ и покушај нове конструкције културе сећања на Други светски рат у Србији

Баштињење српско-америчког ратног савезништва у редакцији поштовалаца ЈВуО има традицију дугу осам деценија. „Мисија Халијард“, као најистакнутији део евакуације доминантно америчких авијатичара, имала је практичну пропагандну вредност већ 1944. године, да би током Хладног рата четничка емиграција у САД упорно инсистирала на жртви генерала Михаиловића. Орден који му је 1948. постхумно доделио председник Труман постала је чворишна тачка јавног сећања и доказ да четници нису били издајници.

У првој деценији обележавања „Мисије Халијард“ у Прањанима није било континуираних свечаности, већ само две комеморације (1995, 2004) у организацији српске конзервативне политичке елите. Прва као страначка манифестација, друга као део личне иницијативе појединих политичара да се улога генерала Михаиловића и ЈВуО у евакуацији авијатичара 1944. уздигне на ниво државне репрезентативне културе. Учешће представника САД није изостајало, али, осим чланова војске и ветерана обавештајне агенције, догађај ипак није уздигнут на ниво потребан за посету амбасадора.

У последње две деценије амбасада САД у Србији континуирано обележава „Мисију Халијард“. Најпре само уз сарадњу локалне самоуправе, потом и републичких функционера, али уз обавезно учешће америчког амбасадора и представника америчке војске. Најпре се све организовало на локалном нивоу села Прањана, да би манифестација постепено добила незванично национално обележје, нарочито од 2019. године.

Поштоваоци и настављачи традиције ЈВуО у Србији настоје да „Мисију Халијард“ уврсте у званични календар државних празника као незаобилазан

⁸³ Бранислав Илић, „Свети Јован чудотворац Шангајски и Санфранцискански”, Информативна служба Српске православне цркве (http://arhiva.spc.rs/sr/sveti_jovan_chudotvorac_shangajski_sanfranciskanski.html, приступљено 15.02.2024).

део симболичне политике и репрезентативне културе. Евакуације савезничких авијатичара 1944. постала би на тај начин „нулта тачка прошлости“, почетак поновне обнове српске националне традиције у контексту либерално-капиталистичког опредељења и политичког савезништва са САД. Међутим, иако је појављивање председника Републике, премијера и многих министара свечаности давало званичан ниво, „Мисија Халијард“ до почетка 2024. ипак није увршћена у званичне комеморације Републике Србије.

Приметно је и избегавање помињања учешћа ЈВуО у организацији „Мисије Халијард“ у званичним обраћањима многих српских и америчких државних функционера (никако не свих). Главни јунак целе операције постепено је постао српски народ подсуворборских села и Шумадије.

Званична државна репрезентативна култура Републике Србије углавном се дистанцира од ЈВуО (за разлику од јавног политичког говора), као и од традиција војне сарадње са САД, уз наглашено сећање на сукобе из 1999. године.

Међутим „Икона Халијард“, коју је америчка Фондација „Мисија Халијард“ поклонила цркви у Прањанима, недвосмислено приказује улогу ЈВуО и генерала Михаиловића у евакуацији америчких авијатичара, али избор личности и мотива пренаглашава улогу ОСС-а, тако да се догађај приказује као доминантно америчка војна операција са истакнутом улогом Американаца српског порекла.

Истовремено, ова „икона“ за сада је најрадикалнији пример пропагандног преобликовања српске православно-хришћанске и народно-сеоске традиције, с намером да се изабрани догађај трајно уведе у јавно сећање. Централно место на које је постављен Исус Христос, избор светитеља и њихово „ангажовање“ у евакуацији авијатичара јасно указују намеру наручиоца да „икона“ временом добије култно поштовање, можда и молитвену функцију.

Иако је „Икона Халијард“ у ликовном погледу наглашено традиционална она припада модерној култури, у којој доживљај прошлости улази у флуидно дискурзивно поље језика, слика, симбола, знакова и постаје активни и употребљив садржај садашњости. Избор догађаја, уобличавање информација, одређивање емоционалног интензитета сећања, исказује и намеру наручиоца да се активно посвети контролисању производње свести о прошлости, неминовно и планирању будућности.

Осврт на улогу насликаних особа на „Икони Халијард“ указује да су актуелни приоритети у конструкцији јавног сећања условили занемаривање њиховог ангажовања изван операције евакуације авијатичара. Селековано сећање изузело је изабране актере из рационалног времена пролазности и уздигло у морализовано метафизичко време вечног сећања лишеног сумњи и различитих тумачења, у коме се на посредан начин, путем псеудоиконе, ангажује и ауторитет религије. Сакрални простор храма, где се „икона“ чува и приказује посетиоцима, обезбеђује додатну идентификацију.

Досадашње акције изградње културе сећања на евакуацију савезничких авијатичара и наслеђе ЈВуО имале су ограничено дејство у јавности савремене Србије. Међутим, дводеценијско континуирано ангажовање САД у конструкцији меморијског система „Мисије Халијард“ обезбедило је подлогу за изградњу новог јавног заједничког сећања на српско-америчку сарадњу у Другом светском рату. Даље профилисање комеморативних форми зависиће од политичких одлука САД и Србије, што ће директно утицати и на целокупан јавни меморијски систем, његово задржавање у локалним оквирима или ширење на општи национални ниво.

Spisak izvora i literature

- Air Force Biography (<https://www.af.mil>)
Congressional Documents (<https://www.congress.gov>)
Foreign Relations of the United States (<https://history.state.gov>)
Privremene stenografske beleške Narodne skupštine Republike Srbije (<http://www.parlament.gov.rs>)
U.S. Air Forces in Europe and Air Forces Africa Public Affairs (<https://www.af.mil>)
Veterans History Project, Library of Congress (<http://memory.loc.gov>)
Kalendar državnih i vojnih praznika i obeležavanja godišnjica istorijskih događaja oslobođilačkih ratova Srbije, 2024. godina, Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Sektor za ljudske resurse, Uprava za tradiciju, standard i veterane (<https://www.mod.gov.rs>)
Kalendar obeležavanja istorijskih događaja oslobođilačkih ratova Srbije, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja Vlade Republike Srbije (<https://www.mirnzs.gov.rs>)
- American srbobran*, 2017.
Borba, 1948.
Kurir, 2017.
Politika, 1940, 2019–2023.
Poruka, 1959.
Srpska reč, 1995, 2004.
The Baltimore Sun, 2001.
The New York Times, 1984.
Večernje novosti, 2012.
Vreme, 2010.
- Obeležavanje prošlosti za izgradnju budućnosti: Misija Halijard*. [Beograd]: Fondacija „Misija Halijard“, [2020]. (ćirilica)

- Rodoljub ili izdajnik: slučaj đenerala Mihailovića: zapisnici i izveštaj Istražne komisije Komiteta za pravедno suđenje Draži Mihailoviću*. Stanford: Huverov institut, [1978]. (ćirilica)
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom XIV, knj. 2. Dokumenti jedinica, komandi i ustanova četničkog pokreta Draže Mihailovića, 1. januar – 8. septembar 1943*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom XIV, knj. 3, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića, septembar 1943 – jul 1944*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom XIV knj. 4, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića, avgust 1944. – maj 1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1985.
- Žujović, Mladen J. *Ratni dnevnik 3. Jugoslavija u II svetskom ratu (maj 1944 – maj 1946)*, pr. Teodora Žujović. Vrnjačka Banja: Interklima-grafika, 2004. (ćirilica)
- Žujović, Mladen J. *Zbornik dokumenata iz zaostavštine Mladena J. Žujovića*. Vrnjačka Banja: Interklima-grafika, 2004. (ćirilica)
- Mihailović, Dragoljub M. *Rat i mir đenerala. Izabrani ratni spisi 2*, pr. Milan Vesović, Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević. Beograd: Srpska reč, 1998. (ćirilica)
- Biber, Dušan. „Neuspeh jedne misije: američki potpukovnik OSS Robert McDowell u štabu Draže Mihailovića 1944. god.“. *Časopis za suvremenu povijest*, God. 22, br. 1–2 (1990), 33–65.
- Bojanić, Miloš. „Evakuacija savezničkih avijatičara iz Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata“. *Zbornik radova Narodnog muzeja*, XLIX (2019), 91–103. (ćirilica)
- Bojanić, Miloš. „Evakuacija savezničkih avijatičara od strane JVuO. Misija 'Haljard' po američkim i nemačkim izvorima“. *Braničevski glasnik*, 10 (2016), 189–214. (ćirilica)
- Borozan, Igor. *Slika i moć: predstave vladara u srpskoj vizuelnoj kulturi XIX i početkom XX veka. Knj. 1*. Novi Sad: Galerija Matice srpske: Matica srpska, 2021. (ćirilica)
- Cvetkovska Ocokoljić, Violeta i Cvetkovski, Tatjana, „Instrumentalizacija religije: kodirana komunikacija“. *Religijska imaginacija i savremeni mediji: medijizacija religije i/ili religizacija medija*, pr. Zorica Kuburić, Srđan Sremac, Sergej Beuk. Novi Sad: Centar za empirijska istraživanja religije, 2010, 87–104.
- Dimitrijević, Bojan B. *Vazdušni rat nad Republikom Srpskom i Republikom Srpskom Krajinom*. Beograd: Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, 2017.
- Dimitrijević, Bojan i Nikolić, Kosta, *Đeneral Mihailović, biografija*. Beograd: Srpska reč, 2000. (ćirilica)
- Đ, M.T. „Ikona“. *Enciklopedija pravoslavlja. Knj. 2, I-O*. Beograd: Savremena administracija, 2002, 748–755. (ćirilica)
- Felman, Richard L. *Mihailovich and I: u spomen đenerala Draže*. Milwaukee, WI: Neeven, 1964.
- Ford, Kirk. *OSS and the Yugoslav Resistance 1943–1945*. College Station: Texas A & M University Press, 1992.

- Fotić, Konstantin. *Rat koji smo izgubili. Tragedija Jugoslavije i pogreška Zapada*. Beograd: Ž. Lazić: M. Grušić: Vajat, 1995. (ćirilica)
- Friman, Gregori A. *500 zaboravljenih: neispričana priča o ljudima koji su sve rizikovali u najvećoj misiji spasavanja u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Evro-Giunti, 2009. (ćirilica)
- History of the MAAF1. September 1944 – 1. May 1945*. [S.l.], Headquarters Mediterranean Allied Air Forces, 1945.
- Ilić, Branislav. „Sveti Jovan čudotvorac Šangajski i Sanfranciskanski“, (http://arhiva.spc.rs/sr/sveti_jovan_chudotvorac_shangajski_sanfranciskanski.html). (ćirilica)
- Jakovina, Tvrtko. *Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države: 1945–1955*. Zagreb: Profil international: Srednja Europa, 2003.
- Kalezić, Dimitrije M. „Teološki smisao ikone“. *Teološki pogledi*, 1 (1973), 46–59. (ćirilica)
- Koljanin, Milan. „Slika neprijatelja/saveznika u Srbiji 1941–1944. Tradicija, ideologija, stereotipi“. *Srbija (Jugoslavija) 1945–2005. Ideologije, pokreti, praksa*, ur. Momčilo Pavlović. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006, 71–84.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Kurapovna, Marcia Christoff. *Shadows on the Mountain the Allies, the Resistance, and the Rivalries That Doomed WWII Yugoslavia*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2010.
- Lis, Lorejn M. *Održavanje Tita na površini: Sjedinjene Države, Jugoslavija i hladni rat*. Beograd: BMG, 2003.
- Makdauel, Robert Harbold. *Streljanje istorije: ključna uloga Srba u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Poeta: Rad, 2012. (ćirilica)
- Makuljević, Nenad. *Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku: sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2006. (ćirilica)
- Malešević, Miroslava. „’Opravoslavljenje’ identiteta srpske omladine“. *Glasnik Etnografskog instituta*, 53 (2005), 135–151. (ćirilica)
- Malešević, Miroslava. „Pravoslavlje kao srž ’nacionalnog bića’ postkomunističke Srbije“. *Svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu u Srbiji i Bugarskoj. Balkanska transformacija i Evropska integracija*, ur. Dragana Radojičić. Beograd: Etnografski institut SANU, 2006, 99–121. (ćirilica)
- Markovich, Slobodan G. „Dr. Djura Djurović. A life long opponent of Yugoslav communist totalitarianism“. *Balcanica*, 43 (2012), 273–323.
- Milićević, Nataša. „Jugoslovensko-američki odnosi u predvečerje Drugog svetskog rata“. *Vojnoistorijski glasnik*, 2 (2008), 130–148. (ćirilica)
- Milićević, Nataša. „Konstantin Fotić – diplomata od karijere“. *Istorija 20 veka*, 1 (1998), 143–162.
- Milovanović, Nikola. *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Knj. 4, Slom*. Beograd: Slovoljubve, 1983.
- Mirković, Aleksandar. „Grey falcon and the union man: Miloje Sokić collection of the clippings from the American press: 1941–1945“. *Balcanica*, 43 (2012), 221–239.

- Mitrović, Todor. „Hipervizantijski paradoks: Zašto je moguće / potrebno govoriti o stilu savremenog crkvenog slikarstva u Srbiji?“. *Religija, religioznost i savremena kultura: od mističnog do (i)racionalnog i vice versa*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2014, 87–103. (ćirilica)
- Mitrović, Katarina. „Majska skupština 1848 Pavla Simića između patriotske ikone i umetničkog dela“. *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, 36 (2008), 125–145. (ćirilica)
- Nikolić, Kosta. „O fenomenu naučne regresije u savremenoj srpskoj istoriografiji i publicistici. Primer Drugog svetskog rata“. *Istorija 20. Veka*, 2 (2007), 125–138.
- Nikolić, Kosta. *Istorija ravnogorskog pokreta*, 3. Beograd: Srpska reč, 1999. (ćirilica)
- Nikolić, Kosta. *Saveznici i pokreti otpora u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2009. (ćirilica)
- Nikolić, Kosta. *Savremenici o generalu Mihailoviću*. Nova Pazova: Bonart, 2002. (ćirilica)
- Nikolić, Kosta. *Strah i nada u Srbiji 1941–1944. godine. Svakodnevni život pod okupacijom*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2002. (ćirilica)
- Pavlović, Stevan K. *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji*. Beograd: Clio, 2009. (ćirilica)
- Pavlović, Vojislav G. *Od monarhije do republike: SAD i Jugoslavija (1941–1945)*. Beograd: Clio; Banja Luka: Glas srpski, 1998. (ćirilica)
- Pavlović, Kosta St. *Ratni dnevnik 1941–1945*. Beograd: Službeni glasnik : Otkrovenje, 2011. (ćirilica)
- Perović, Dragoš i Krejić, Predrag. „Srpski i jugoslovenski predstavnici u Sjedinjenim Američkim Državama“. *Arhiv*, 1–2 (2007), 189–195. (ćirilica)
- Petranović, Branko. „Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, realizacije i naučne analize“. *Istorija 20. Veka*, 1–2 (1993), 207–216.
- Petranović, Branko. *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, Knj. 1. Beograd: Rad, 1983.
- Purić, Jovan. „Dijalog ikonoboraca sa ikonopoštovateljima“. *Zograf*, 34 (2010), 13–26. (ćirilica)
- Roberts, Valter. *Tito, Mihailović i saveznici 1941–1945*. Beograd: Čigoja štampa, 2013.
- Sajc, Albert. *Mihailović – prevarant ili heroj?* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004. (ćirilica)
- Stefanović-Banović, Milesa. „Upotreba predmeta sa hrišćanskom simbolikom u svakodnevnom životu u Srbiji“. *Religija, religioznost i savremena kultura: od mističnog do (i) racionalnog i vice versa*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2014, 115–125. (ćirilica)
- Timotijević, Miloš i Savović, Saša. *Ravna gora*. Beograd: Službeni glasnik, 2014. (ćirilica)
- Timotijević, Miloš. „Jugoslovenska vojska u Otadžbini i američki avijatičari: primer spasavanja i evakuacije posade aviona B-24 Liberator koji je pao u selo Rakova kod Čačka“. *Zbornik radova Narodnog muzeja*, XLIX (2019), 103–125. (ćirilica)
- Timotijević, Miloš. *Misija 'Halijard': ratna propaganda, bombardovanje srpskih gradova i evakuacija savezničkih avijatičara 1943–1944. godine*. Beograd: Službeni glasnik, 2020. (ćirilica)

- Timotijević, Miloš. *Vek sumnje: religioznost u čačanskom kraju 1886–2008*. Čačak: Legenda: Narodni muzej Čačak, 2009. (ćirilica)
- Timotijević, Miloš. „Zvonimir Zvonko Vučković [1916–2004]: biografija, dokumenta sećanja“. *Zbornik radova Narodnog muzeja*, XLV (2015), 173–205. (ćirilica)
- Timotijević, Miloš. *Zvonko Vučković: ratna biografija (1941–1944): rasprava o problemima prošlosti i sadašnjosti*. Beograd: Službeni glasnik, 2015. (ćirilica)
- Timotijević, Miroslav. *Takovski ustanak – srpske Cveti: o javnom zajedničkom sećanju i zaboravljanju u simboličnoj politici zvanične reprezentativne kulture*. Beograd: Istorijski muzej Srbije: Filozofski fakultet, 2012. (ćirilica)
- Torkar, Blaž. „Prve američke vojne misije ‘Amazon’ i ‘Alum’ među slovenačkim partizanima“. *Vojnoistorijski glasnik*, 2 (2011), 160–179. (ćirilica)
- Vilijams, Heder. *Padobranci, patrioti i partizani: Uprava za specijalne operacije u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd: Nolit, 2009. (ćirilica)
- Vučković, Zvonimir. *Sećanja iz rata*. Kragujevac: Pogledi, 2001. (ćirilica)
- Vukčević, Radoje. „Amerikanci na Ravnoj Gori“. *Glasnik Srpskog istorijsko-kulturnog društva ‘Njegoš’*, 3 (1959), 81–93. (ćirilica)
- Vukčević, Radoje. „Tri Dražina govora“. *Knjiga o Draži, sveska druga 1944–1946*, ur. Radoje L. Knežević. Vinzor, Kanada: Srpska narodna odbrana, 1956, 91–98. (ćirilica)
- Vukčević, Radoje. *Na sudbonosnoj raskrsnici*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004. (ćirilica)
- Waller, Douglas C. *Wild Bill Donovan: the spymaster who created the OSS and modern American espionage*. New York: Free Press, 2011.

„Икона Халијард”, 2017. (фото. Саша Савовић)

„Икона Халијард”, 2017. (фото. Саша Савовић)

Summary

Miloš Timotijević, PhD

“Icon Halyard“ : An example of contemporary construction of the Serbian-American alliance in World War II

The evacuation of Allied airmen in 1944, organized by the Yugoslav Army in the Homeland (JVuO), was not just a military operation but also a propaganda action aimed at the United States to change the policy of exclusive support for the Partisans. During the Cold War, the Chetnik emigration in America particularly emphasized the „Halyard Mission“ as unequivocal evidence of the JVuO fight on the side of the Western Allies. In transitional Serbia, the „Halyard Mission“ is used in the process of political rapprochement with the United States, which itself participates in shaping memorial culture. One of the prominent symbols of this process is the creation of the „Icon Halyard“, painted in the style of traditional Orthodox icons. It seeks to legitimize long-term current demands for Serbian-American political rapprochement based on the alliance in World War II. Further profiling of commemorative forms will depend on the political decisions of the United States and Serbia, directly influencing the overall public memory system, whether it will be retained within local frameworks or expanded to a broader national level.

Keywords: World War II, General Mihailović, Yugoslav Army in the Homeland (JVuO), ‘Halyard Mission’, the village of Prajani, the U.S. Embassy in Serbia, iconography, construction of tradition

378.18(=163.41)(430)“18”

Др Данијел Радовић, научни сарадник
Филозофски факултет Универзитета у Београду
danijel.radovic89@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 01.12.2024.
Прихваћен: 06.12.2024.

Хајделбершки професори и српски питомци средином 19. века¹

Апстракт: Хајделберг је током 19. века важио за један од најважнијих европских универзитетских центара, и као једна од најчешћих дестинација где су се школовали српски државни питомци. Средином 19. века овај универзитет су похађали питомци, који су у деценијама које су следиле заузеле најважније државне положаје – појединци су постали намесници, министри, судије, и играли су веома истакнуту улогу у политичком и јавном животу Србије у другој половини 19. века. Професори хајделбершког универзитета одиграли су важну, мада не нужно и пресудну, улогу у идеолошком формирању тих потомаца. Рад је написан на основу необјављене архивске грађе, објављених наративних извора и релевантне стручне литературе.

Кључне речи: Хајделберг, Рупрехт Карлс универзитет, државни питомци, Димитрије Матић, Јеврем Грујић, Јован Ристић, Карл Антон Митермајер, Карл Адолф Вангеров, Лудвиг Хојсер

¹ Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451–03–68/2022–14/200163).

Универзитет на Некару

Љубинка Трговчевић, у свом делу „Планирана елита“, поставила је неке од основа за даља истраживања школовања србијанских државних питомаца² у иностраним земљама у 19. веку. Она је посебно подвукла значај Хајделберга и Рупрехт Карлс универзитета, кроз који је прошло мноштво питомаца.³ Акценат овог рада стављен је на однос хајделбершких професора и србијанских студената средином 19. века. Ради се о периоду када је град на Некару био једна од најчешћих, а често и примарна дестинација за благодејанце.⁴ Дobar део тих питомаца остварио је у потоњим временима завидне политичке и државничке каријере и на тај начин учествовао у креирању политике Кнежевине, потом и Краљевине Србије. Хајделберг и професори тамошњег универзитета имали су важан утицај на њихово виђење државе, друштва, права, самим тим и на њихово идеолошко формирање.

Грубе хронолошке границе овог рада почињу одласком Димитрија Матића у Хајделберг (1847. године), а завршавају се уписом на студије Јована Авакумовића (1862. године). Обојица се могу сматрати припадницима такозване „либералне“ или „омладинске“ генерације у Србији.⁵ У том хронолошком опсегу кроз Хајделберг је прошао део најистакнутијих представника србијанских либерала.⁶ Многи од њих су од краја шездесетих, па све до 1880. године, обављали најодговорније државне функције, а касније су (од 1883. године) постали чланови Народне-либералне странке.⁷

² Поред државних питомаца, српски студенти у иностранству називани су и благодејанцима или „отачественим синовима“.

³ Љубинка Трговчевић, *Планирана елита, о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд: Историјски институт, 2003, 92–105; Иста, „Студенти из Србије и Црне Горе у Хајделбергу од 1870. до 1914. године, *Годишњак за друштвену историју*, 2, 2 (1995), 183–193.

⁴ У периоду од 1844. до 1870. године на Хајделбершком универзитету студирало је 66 питомаца из Србије. Љ. Трговчевић, „Студенти из Србије у Хајделбергу од 1844. до 1870. године“, *Мешовита грађа*, 20 (1990), 35–47; Иста, *Планирана елита*, 270–271.

⁵ Петар В. Крстић, „Омладинска генерација“, *Српске политичке генерације 1788–1918, чланци са Округлог стола 28–29. мај 1997*, ур. Славенко Терзић, (Београд: Историјски институт, 1998), 99–104.

⁶ Овде изузимамо Владимира Јовановића, Стојана Бошковића и Алимпија Васиљевића. Јовановић је такође послат у „Германију“ да изучава камералне науке, али је заобишао Хајделберг, Стојан Бошковић није добио државну стипендију, док се Алимпије Васиљевић школовао у Кијеву. Државни архив Србије (=ДАС), Министарство просвете (=МПс), ФИ, Р 27/1852, Стојан Бошковић Министарству просвете, Београд, 10/22. јануар 1852; Владимир Јовановић, *Успомене*, прир. Василије Ђ. Крстић, (Београд: Београдски издавачко-графички завод: 1988), 67–68; Алимпије Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Радош Љушић, (Београд: Српска књижевна задруга, 1990), 60–61.

⁷ Приликом оснивања првих политичких странака у Србији, либерали су се прво окупили у „Друштву за потпомагање српске књижевности“, које је 1883. године прерасло у Народно-ли-

Хајделберг је средином 19. века важио за студентски град или „ђачку варош“. Град на Некару бројао је 1848. године 13.300 становника. Иако су студенти чинили 5% његове популације, били су истовремено и његов важан друштвени и економски чинилац, што је утицало и на изглед града, који је био прошаран књижарама, кафанама, продавницама дувана и колонијалним радњама.⁸ Такође, природне лепоте, којима је био окружен град у Војводству Баден, биле су велика инспирација не само за немачке романтичаре са почетка 19. века, попут Фридриха Хелдерлина⁹, већ и за српске студенте који су се у њему обрели. Љубомир Ненадовић пренео је своје утиске у *Писмима из Швајцарске*: „Ко је видео Хајделберг у пролеће кад све озелени, кад се брзи Некар, који кроз њега тече, избистри, кад све околине и сва она лепа места оживе песмама птица, путника и ђака, и ко познаје само мало студентски, весели, слободни и безбрижни живот у целој Германији, а особито у Хајделбергу; ко је свему томе бар штогод чуо и видео тај ће тек моћи себи представити како сам се тешко са Хајделбергом растао, где сам ово лето тако лепо, весело и са коришћу провео”.¹⁰

Хајделберг се највише поносио својим универзитетом. Рупрехт Карлс универзитет имао је озбиљну и дугу традицију. Како је основан 1386. године, важио је за најстарији немачки, али и један од најстаријих европских универзитета. Као такав, у 19. веку био је привличан не само студентима из Војводства Баден, већ и знатно шире. Како су у ранијим периодима на њему студирали представници немачког племства, Универзитет је настојао да задржи постојећи реноме, те је студирање на њему било нешто скупље у односу на остале немачке високе школе.¹¹ Међутим, у поређењу са, примера ради, Берлином или Паризом, живот у Хајделбергу је био нешто јефтинији. То се може уочити и по стипендијама које су добијали српски студенти. Средином педесетих година 19. века устаљена је пракса, да они који студирају у Хајделбергу и на другим немачким универзитетима добију 360 талира годишње, за разлику од оних који су студирали у престоницима Француске или Пруске, који су примали 400 талира.¹² Такође,

бералну странку. Поред Либералне странке, 1881. године у Србији су формиране и Српска напредна странка, као и Народна радикална странка. Данијел Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника* (Нови Сад: Прометеј, 2023), 481–489.

⁸ Трговчевић, *Планирана елита*, 92, 94.

⁹ Gerhard Buhr, „Zu Hölderlins Ode Heidelberg“, *Heidelberg im poetischen Augenblick*, Hg. Klaus Manger, Gerhard vom Hofe, (Heidelberg; R. V. Decker's Verlag, 1997), 83–116.

¹⁰ Ljubomir Nenadović, *Pisma*, (Beograd: Savremena administracija, 1964), 17.

¹¹ Трговчевић, *Планирана елита*, 94.

¹² Годишње благодeјаније је од 1846. било веће у Берлину у односу на Хајделберг и остале немачке универзитете. Примера ради, Рајко Јовановић Лешјанин је 1848. примао 260 талира годишње насупротив 300 које су примали берлински питомци. Благодeјаније за студенте у Хајделбергу је почетком педесетих повишено на 300 талира, а од 1856. године на 360, када су студенти у Берлину и Паризу уживали 400 талира годишње стипендије. Д. Радовић, „Студије србијанских студената у иностранству као здравствени изазов четрдесетих и педесетих година 19. века“,

због ниске таксе у Хајделбергу је било финансијски „повољније“ одбрани докторску дисертацију, па је био чест избор студената за завршни рад. Из тог разлога је хајделбершки универзитет средином 19. века пежоративно називан и „фабриком доктората“.¹³ Када је реч о српским благодјејанцима, важно је нагласити да прве генерације питомаца нису биле у обавези да бране докторске дисертације, већ да редовно похађају предавања и шаљу семестралне извештаје са својих студија.¹⁴

Универзитет у Хајделбергу чинила су четири факултета – Правни, Медицински, Филозофски и Теолошки. Такође, убрајан је у такозване „летње“ универзитете, што је студентима пружало могућност да, након одслушаног семестра на јужним немачким универзитетима, наставе крајем године своје образовање на „зимским“ универзитетима на северу, попут Берлина.¹⁵

„Правослови“ и „мудрослови“

У складу са потребом развоја државе и изградње институција, Кнежевина Србија је, почев од 1839. године, отпочела са планским одашиљањем државних питомаца у стране земље на школовање. Критеријуми за избор „отачествених синова“ били су строги, те су махом бирани најбољи ђаци београдског Лицеја. Од њих се у иностранству очекивало првенствено – добро владање, одговорно похађање наставе, слање семестралих извештаја којим су обавештавали Министарство просвете о свом напретку. Прве генерације државних питомаца су такође имале високу свест о томе шта се очекивало од њих, те да су у иностранство слати о државном и народном трошку, па је већина њих настојала да оправда указано поверење. Сматрали су да је на њима тежак и одговоран задатак да при повратку у Србију раде на њеном даљем напретку или „регенерацији“, како је то приметио један од питомаца, потоњи државник, Јован Ристић.¹⁶ Стечена знања на европским високим школама требало је да примене у пракси, било као предавачи на Лицеју, било као запослени у државној администрацији. Србија је настојала да питомце у иностранство шаље плански, у складу са проценом, што је држави у датом тренутку и предстојећим временима било најпотребније. Предност су имали „правослови“, тачније будући правници. За њима су ишли

Болести, ратови и глад – српски народ пред изазовима у прошлости и садашњости. Тематски зборник радова, ур. Сузана Рајић, (Београд: Филозофски факултет, 2022), 98–99.

¹³ Трговчевић, *Планирана елита*, 96; „Аутобиографске белешке Радивоја Милојковића“, прир. Љубинка Трговчевић и Александра Вулетић, *Мешовита грађа*, 21 (2003), 74–75.

¹⁴ Борис Милосављевић, „Димитрије Матић. Наводни прелаз са хегелства на натурализам“, *Theoria*, 58, 1 (2015), 118.

¹⁵ Трговчевић, *Планирана елита*, 95.

¹⁶ Радовић, *Јован Ристић*, 58.

војни питомци, „мудрослови“ – питомци филозофских наука, те благодјејанци који су слати да изучавају камералне науке. У првом тренутку, нешто мање је било питомаца који су се бавили природним наукама, медицином и геологијом.¹⁷

Како је текло планско слање добру илустрацију представља пример српских питомаца који су 1846. године упућени у иностранство. Војни питомци – Јован Марковић¹⁸, Ранко Алимпић¹⁹, Петар Протић Драгачевац и Филип Ковачевић послати су у престоницу Пруске – Берлин, где се сматрало да ће добити најбоље образовање из своје области. Алекса Десимировић и Панта Јовановић²⁰, који су послати да изучавају камералне науке, отишли су у Хохенхајм, правник Ђорђе Ценић у Гетинген, а Петар Ј. Радовановић и Коста Јечменић су послати да изучавају филозофске науке у Хале. Мијајло Пантић је у циљу да постане „цивилни инжињер“ упућен у Праг. Међутим, колико је „планско“ школовање наилазило понекад и на озбиљне тегобе најбоље показује управо пример генерације државних питомаца из 1846. године. Десимировић је враћен у земљу јер је запао у дугове. Због болести студије су превремено напустили Ковачевић, Ценић и Панта Јовановић. Коста Јечменић преминуо је 1847. у Халеу, а Петар Радовановић две године касније у Берлину. Године 1849, уместо Радовановића и Филипа Ковачевића, у Берлин су послати Јован Ристић и Арсеније Стефановић. Међутим, последњи је преминуо само месец дана након пристизања у престоницу Пруске услед последица заражавања колером. Студије су, дакле, из генерације 1846. године, завршила свега три војна питомца, а вероватно и Мијајло Пантић у Прагу, мада о њему нема сачуване грађе у фонду Министарства просвете.²¹

Иако су први србијански питомци уписали Универзитет у Хајделбергу 1844. и 1845. године²², уочљив је изостанак овог универзитетског центра

¹⁷ О првим генерацијама српских питомаца, политици Министарства просвете у погледу слања питомаца у иностранство опширније: Јасмина Милановић, „Правила и нацрт закона о питомцима школа у Србији“, *Годишњак за друштвену историју*, 1–2 (2001), 45–56; Јован Милићевић, „Прва група србијанских студената државних питомаца школованих у иностранству (1839–1842)“, *Друштвене појаве у Србији XIX века*, прир. Р. Љушић, (Београд: Српска књижевна задруга, 2002), 35–37.

¹⁸ Јован Белимарковић (1827–1906), генерал, министар војни и заступник министра грађевина (1868–1872), краљевски намесник (1889–1893), члан Државног савета (1872–1875), професор Артиљеријске школе.

¹⁹ Ранко Алимпић (1826–1882), српски генерал, професор (1852–1859) и управник Артиљеријске школе (1859–1860), државни саветник, присталица династије Обреновића. У два наврата био је министар грађевина, 1873–1874. и 1878–1880.

²⁰ Панта Јовановић (1828–1886), српски правник и политичар. Био је министар финансија (1868–1873), вршилац дужности министра просвете и црквених дела (1868), заступник министра грађевина (1873) и државни саветник.

²¹ Опширније: Радовић, „Студије србијанских студената у иностранству као здравствени изазов“, 101–109.

²² Године 1844. филозофске науке на Хајделбершком универзитету уписао је Владимир Јакшић. Наредне године камералне науке уписали су Стојан Николић и Константин Лазаревић

према плану из 1846. године. Међутим, већ наредне године у Хајделбергу су се обрела тројица српских студената – Димитрије Матић, Рајко Јовановић Лешјанин и Љубомир Ненадовић. Матић је претходно похађао Филозофски факултет у Берлину, а 1847. је докторирао у Лајпцигу.²³ Након филозофије желео да је изучава права, а најбоља дестинација по његовом тврђењу био је Хајделберг.²⁴ Заједно са Матићем, факултет је уписао његов „сапутник“ из Берлина Љубомир Ненадовић. Њима се придружио и Рајко Јовановић Лешјанин, несвршени полазник Лицеја у Београду, који је заузео место упокојеног Косте Јечменића.²⁵

Димитрије Матић је уписао Правни факултет у Хајделбергу из убеђења да се правне науке тамо најбоље предају, а посебно из жеље да слуша предавања код „славног професора Вангерова“. Матић је вероватно од свих српских државних питомаца у 19. веку иза себе оставио највише сведочанстава о студијама у иностранству. То нису само његов „Бачки дневник“ и аутобиографске забелешке²⁶, већ и обимне белешке са предавања које је слушао у Хајделбергу, које су писане немачким курентом и које се чувају у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду. Најобимније су са курсева које је слушао код Карла Адолфа Вангерова и Карла Антона Митермајера.²⁷ Међутим, нису

Цукић (Коста Цукић, потоњи министар и српски дипломатски представник у Бечу). Николић се 1847. вратио из Хајделберга, јер је сматрао да је стипендија коју је добијао недовољна. (ДАС, МПс, Ф VI, Р 434/1847, Николић Министарству просвете, Хајделберг, 9. јун 1847) Коста Цукић докторирао је 1847. године. Истражујући у хајделбершком архиву нисмо успели да дознамо шта је била тема његове дисертације. Љубинка Трговчевић на основу уписних књига помиње и да је извесни „Љубомир А.“ уписао камералне науке 1845. године. Међутим, на основу грађе из фонда Министарства просвете нисмо успели да дознамо о коме је реч. Вероватно није реч о државном питомцу, већ студенту који је уживао благодетељности од стране приватних лица. Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, 270.

²³ Слободан Жуњић, „Повратак Димитрија Матића. Шта значи откриће Матићеве латинске дисертације за српску филозофију?“, у: Димитрије Матић, *О путу којим се филозофија Фихтеа, Шелинга и Хегела развила из Кантовог спекулативног истраживања*, прир. Данило Баства, (Београд: Досије студио, 2016), 126–144; Данијел Радовић, „Димитрије Матић као државни питамац у иностранству 1845–1848“, *200 година од рођења Димитрија Матића, зборник радова*, у рукопису.

²⁴ Димитрије Матић, *Бачки дневник 1845–1848*, приредили Љубомир Дурковић Јакшић и др, (Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 1974), 62; ДАС, МПс, Ф III, Р 194/1847, Матић Министарству просвете, Хајделберг, 12. април 1847.

²⁵ ДАС, МПс, ФVII, Р 609/1847, Рајко Јовановић Министарству просвете, Београд, 24. фебруар/7. март 1847; Исто, ФIII, Р 154/1848, кнез Александар Министарству просвете, Београд, 21. јун/3. јул 1847.

²⁶ „Аутобиографија Димитрија Матића“, приредио Василије Ђ. Крстић, *Споменик СХХII* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1981), 193–214.

²⁷ Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Одељење реткости (=УБОР), бр. 591–592. Под овим сигнатурама сачуване су Матићеве белешке са предавања у Хајделбергу – курс код Вангерова из предмета Пандекта за 1847/48. годину. Поред тога, под сигнатуром 591. налазе се и белешке са предавања која је држао Карл Рау из предмета „Наука о финансијама“. У

сачуване све Матићеве бележнице. То се може уочити и по његовом дневнику и извештајима које је слао Министарству просвете, с обзиром на то да је био пријављен на предавања и код филозофа и историчара попут Лудвига Хојсера, Фридриха Шлосера, Карла Хагена и Хермана Хетнера, али и утицајних правника тог доба Роберта фон Мола и Сарторија.²⁸ Сличан избор предмета забележен је и код Рајка Јовановића Лешјанина.²⁹ Да су поједине курсеве похађали заједно сведочи и белешка на крају свеске која се тицала предавања Карла Антона Митермајера: „Да је ово истина сведочи РЈ Лешјанин”.³⁰

Година 1849. представља преломну тачку у избору Хајделберга као могуће дестинације за српске студенте. Било је неколико разлога за тако нешто. Револуционарни догађаји који су избили у читавој Европи, самим тим и у немачким земљама, довели су до „успона“ и све веће атрактивности студија у Хајделбергу и Берлину. Петар Радовановић и Ђорђе Ценић 1848. године обратили су се заједничком молбом из Халеа и Гетингена за премештај, уз тврдњу да су на тим универзитетима раније предавали „славни професори“, али да то више није случај. Одобрен им је премештај у Берлин, али је Ценић почетком 1849. затражио да буде премештен у Хајделберг, који је добар за његову „струку, посебно за римско право“.³¹ Тенденција да Министарство просвете шаље питомце правних наука прво у Хајделберг, а филозофских у Берлин, уочљива је у наредном периоду, првенствено педесетих и почетком шездесетих година 19. века. Постоје аутори који сматрају да су револуционарни догађаји у Војводству Баден 1848–1849. резултат деловања и утицаја хајделбершких професора. Многи од њих су, поред тога што су уважавани у струци, били и политички ангажовани. Поједини професори истакли су се као носиоци либералних и демократских идеја, и узели су учешће у самим револуционарним догађајима. Сликавит пример револуционарне атмосфере тих месеци представља и Лешјанинова тврдња да је у првој половини 1849. универзитет постао готово празан, јер је чак осморица професора делегирано да узме учешће у Франкфуртском парламенту,

свесци са сигнатуром 592. записана су предавања која је слушао код Карла Антона Митермајера „Цивилни процес“, Карла Редера „Европско позитивно народно право“ и из предмета „Римске институције“, које је такође слушао код Вангерова. Свеске под редним бројем 593. и 594. чине белешке које је водио током студија у Берлину (1845–1847).

²⁸ Код Хојзера је Матић слушао „Историју Француске револуције“; код Шлосера „Историју немачке и француске литературе новијег времена“; код Хагена „Најновију историју“; код Хетнера „Естетику и историју најновије уметности“; код Роберта фон Мола „Административно право и политику“; код Сарторија „Криминални процес“. ДАС, МПс, Ф III, Р 194/1847 Матић Министарству просвете, Хајделберг, 12. април 1847; Димитрије Матић, *Ђачки дневник*, 65–66.

²⁹ ДАС, МПс, ФIII, Р 154/1848, Рајко Јовановић Министарству просвете, Хајделберг, 7. септембар 1847; Исто, Рајко Јовановић, Министарству просвете, 10. фебруар 1848.

³⁰ УБОР, бр. 592.

³¹ ДАС, МПс, Ф VII, Р. 609/1847, Петар Радовановић и Ђорђе Ценић Министарству просвете, без датума; Исто, МПс, ФI, Р 42/1849, Ценић Министарству просвете, Берлин, 20. јануар 1849.

где се одлучивало о будућности Немачке.³² Популарност правника – Карла Антона Митермајера, Карла Адолфа Вангерова, Роберта фон Мола, Хајнриха Цепфла, историчара Лудвига Хојсера, те економисте Карла Рауа, несумњиво је мотивисала српске студенте да потраже Хајделберг као могућу дестинацију.

Други разлог, вероватно мањи, лежао је у чињеници да је Хајделберг, иако поприште револуционарних борби, опет био сигурније место за студирање у односу на неке мање универзитетске центре или Берлин. Јован Ристић је, након месец дана проведених у Берлину, затражио октобра 1849. да се пресели у Хајделберг због епидемије колере у престоници Пруске.³³ Рајко Јовановић Лешјанин је такође из тог разлога одустао од планираног одласка у Берлин и остао је и даље у Хајделбергу.³⁴

Нема сумње да су такве околности мотивисале Министарство просвете да пошаље највећи део питомаца 1849. управо у Хајделберг. Матић се својим студијама вратио 1848. године. Његово место је те године „заузео“ приватни питомац, Милош Стојановић³⁵, чија је претходна дестинација био Берлин. Наредне године у Хајделберг су упућени Јеврем Грујић, Милоје Јовановић Лешјанин, Радиша Јовановић, Крста Писаровић и Милован Јанковић. Пре тога су у Хајделбергу већ били Рајко Јовановић, Јован Ристић и Ђорђе Ценић. Међутим, последњи се убрзо разболео и вратио у Србију.³⁶ Рајко Лешјанин се такође вратио са својих студија.³⁷ Јеврем Грујић је у Хајделбергу одслушао два семестра, па је студије наставио у Паризу.³⁸ Милован Јанковић се задржао свега шест месеци у Хајделбергу, учећи немачки језик, па је продужио у Бон.³⁹ Милоје Лешјанин

³² ДАС, МПс, Ф I, Р 351/1849, Рајко Јовановић Министарству просвете, Хајделберг, 13. фебруар 1849.

³³ Радовић, *Јован Ристић*, 59.

³⁴ ДАС, МПс, Ф I, Р 35/1849, Рајко Јовановић Министарству просвете, Хајделберг, 26. август 1849.

³⁵ Стојановић се није дуго задржао у Хајделбергу. Упутио се у Париз, где је 1850. преминуо од последица можданог удара. Био је син државног саветника Стефана Стојановића Ћосе. Радовић, „Студије српских студената као здравствени изазов“, 107.

³⁶ ДАС, МПс, Ф I, Р 42/1849, Ђорђе Ценић Министарству просвете, Хајделберг, 6. септембар 1849.

³⁷ Рајко Јовановић Лешјанин се вратио јер му је понуђено место професора на београдском Лицеју. ДАС, МПс, Ф I, Р 35/1849, Министарство просвете Рајку Јовановићу, Београд, 22. новембар/3. децембар 1849

³⁸ Године 1849. Грујић је слушао „Историју старе филозофије“ код Едуарда Максимилијана Рета, „Енциклопедију државних наука“ код фон Мола, „Новију историју“ код Фридриха Шлосера. Наредног семестра похађао је „Политичку економију“ код Карла Рауа, „Право народа“ и „Државно право“ код Цепфла, код Мола „Полицију“ и код Митермајера „Кривично право“. Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка (=ИЗ), Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14.556/151, Дневник Јеврема Грујића.

³⁹ ДАС, МПс, Ф V, Р 381/1854 Милован Јанковић МПс, Берлин, 5. јун 1852.

уписао је права⁴⁰, а Радиша (Радојица) Јовановић и Писаровић уписали су номинално камералне науке. Њихов примарни задатак, слично као и Јанковићев, био је да у Хајделбергу проведу годину дана и да савладају немачки језик, а да се након тога стручно усавршавају у Хохенхајму. На интервенцију хајделбершког професора Карла Рауа, Министарство просвете уважило је њихову молбу да је погодније да се усавршавају у Јени.⁴¹

Од поменутих, највише података иза себе је оставио Јован Ристић. Током три семестра у Хајделбергу (1849–1850) био је, такође, као и већина српских студената, пријављен код утицајних правника попут Роберта фон Мола и Хајнриха Цепфла, као и код економисте Карла Рауа. Како је Ристић циљано послат у иностранство да се школује за историчара, природан је његов одабир да остале курсеве похађа код Лудвига Хојсера, Фридриха Шлосера, историчара књижевности Хермана Хетнера и филозофа Едуарда Максимилијана Рета. Последњи је посебно имао утицај на Ристића, о чему ћемо говорити у наредном потпоглављу. Ристић се почетком 1851. упутио у Берлин, а 1852. циљано се вратио у Хајделберг да одбрани своју дисертацију „Новија књижевност у Срба“.⁴²

Године 1851. Правни факултет у Хајделбергу су уписали Милан Петронијевић и Димитрије Петровић. Њима Хајделберг није био прва дестинација, пошто је први дошао из Минхена, а други из Берлина.⁴³ Петар Протић Сокољанин, као питамац кнежева Милоша и Михаила Обреновића (тада у емиграцији), уписао се на права 1852. године. Две године након тога је докторирао, али је само месец дана након тога преминуо и сахрањен је у граду на Некару.⁴⁴ Године 1853. у Хајделбергу су се нашли Стојан Вељковић и Димитрије Стојановић, такође са циљем да се образују као „правослови“. Вељковић се у град на Некару упутио након завршетка похађања курсева у Берлину. Уочљиво је да су сви питомци уписани 1851–1853. похађали Правни факултет. Берлин је постао прва опција за „мудрослове“, а све чешћа дестинација за српске студенте био је и Париз.⁴⁵ У грађи Министарства просвете нису сачувани семестрални изештаји и молбе поменутих хајделбершких студената, те постоји могућност да је већина отишла у приватној режији, као што је то био случај са Протићем Сокољанином. У

⁴⁰ Милоје Јовановић Лешјанин се након краћег задржавања у Хајделбергу упутио у Берлин, да би се две година касније поново вратио у Хајделберг. Трговчевић, „Студенти из Србије у Хајделбергу од 1844. до 1870“, 37.

⁴¹ ДАС, МПс, Ф III, Р 284/1852. Министарство просвете Државном савету, Београд, 7/21. август 1852.

⁴² Радовић, *Јован Ристић*, 64, 72–73.

⁴³ Трговчевић, *Планирана елита*, 270.

⁴⁴ Петар Протић Сокољанин, *Песме и писма*, приредио Станиша Војиновић, (Шабач: Народна библиотека „Жика Поповић“, 1997), 158–159, 171; Радовић, „Студије србијанских студената као здравствени изазов“, 108.

⁴⁵ О првим генерацијама српских студената у Паризу види: Војислав Павловић, „Српски студенти у Паризу 1839–1856“, *Историјски часопис*, 33 (1986), 187–202.

сваком случају, треба претпоставити да су похађали сличне курсеве из права као и њихови претходници.

Године 1855. у баденском граду факултет су уписали Вуле Паштрмчевић, Коста Јовановић, Радивој Милојковић и Миливој Прајзовић. Паштрмчевић је претходно студирао у Прагу и Берлину са циљем да се усаврши у природним наукама, „хемији, физици, природној историји“.⁴⁶ Коста Јовановић се определио за камералне науке. Иако се на почетку жалио министарству да нису у довољној мери заступљени „математически“ и економски предмети у Хајделбергу, због чега се преселио у Берлин, у град на Некару се вратио да доврши своје студије на јесен 1857. године.⁴⁷ Већ тада је постало уочљиво да Министарство просвете избегава (ако се изузме Драгомир Рајовић који се 1859. године вратио) да шаље будуће економисте у Хајделберг и да су неки други универзитетски центри добијали предност. Примера ради, заједно са Костом Јовановићем 1855. на студије је упућен и економиста Владимир Јовановић, један од најзначајнијих идеолога српског класичног либерализма, чије је одредиште био Алтенберг у Саксонији, а потом и Хохенхајм.⁴⁸ Слична ситуација је била и на другом пољу. Паштрмчевић је такође, све до 1863. године и уписа на студије Ђорђа Симића, био последњи који је у том периоду уписао Филозофски факултет Универзитета у Хајделбергу.

У периоду од 1855. до 1862. Хајделберг се и дефинитивно искристалисао као примарна дестинација за будуће србијанске „правослове“. Милојковић и Прајзовић провели су у Хајделбергу пет семестара. Милојковић наводи у својим аутобиографским белешкама које је предмете слушао током три године. Највише их је узео код Вангерова, Цепфла и Митермајера, али је настојао да покрије и одслуша остале предмете које су предавали остали професори из правних предмета. Једино је код Карла Рауа похађао један курс из економије.⁴⁹ Како је саопштио Министарству просвете: „За ове три године ја сам чуо предмете моје струке, које овдашњи правослови слушају с врло малим изузетком они, који о чисто немачким одношењима учествују и по томе за мене као странца никакве практичне вредности немају.“⁵⁰ Након три године студија, и после неколико молби, Министарство просвете је одобрило Милојковићу и Прајзовићу да проведу годину дана на усавршавању у Паризу.⁵¹

⁴⁶ ДАС, МПС, Ф II, Р 73/1855, Паштрмчевић Министарству просвете, Берлин, 28. септембар 1854.

⁴⁷ ДАС, МПС, Ф VIII, Р 49/1858.

⁴⁸ ДАС, МПС, Ф II, Р 15/1855 Владимир Јовановић Министарству просвете, Алтенбург, 9. јануар 1855.

⁴⁹ „Аутобиографске белешке Радивоја Милојковића“, 71–72.

⁵⁰ ДАС, МПС, Ф IX, Р 23/1858, Радивој Милојковић Министарству просвете, Хајделберг, 4. август 1858.

⁵¹ Исто, Министарство просвете Милојковићу и Прајзовићу, Београд, 3/15 октобар 1858.

Интересантно је да се наредна генерација српских правника у Хајделбергу у потпуности ослањала на програм по коме су своје студије похађали Милојковић и Прајзовић. Године 1859. у Хајделбергу су се обрели Аћим Чумић, Димитрије Радовић, Марко Лазаревић и Стојан Марковић. Поред уобичајених захтева које је Министарство имало према питомцима у иностранству, ова генерација је добила нешто конкретнија упутства. Они су били у обавези да искључиво у Хајделбергу проведу пет семестара и три године, те да уче француски језик са циљем да последњу годину својих студија проведу у престоници Француске и самим тим буду оспособљени „да могу одма, чим дођу у Париз, неке православне предмете, један или више, а нарочито административно право Француско у универзитету слушати“. Несумњиво је да је то урађено и на основу претходног Милојковићевог и Прајзовићевог искуства. Генерација је била поприлично дисциплинована током свог боравка у Хајделбергу. Радовић, Чумић, Лазаревић и Марковић уредно су извештавали Министарство о избору курсева које су похађали.⁵² Постојао је и један обрнути случај. Милан Недељковић Пироћанац је, након три године проведене у Паризу, завршни семестар 1860. провео у Хајделбергу.⁵³

По сличном принципу, Министарство просвете је настојало да поступа на самом почетку шездесетих година. Хајделберг је и даље важио за полазну тачку будућих српских правника. Само између 1860. и 1862. године Правни факултет су уписали Арсеније Стефановић, Захарије Угричић, Драгиша Станојевић, Михајло Жујовић, Гргур Миловановић, Јован Максимовић, Јован Авакумовић, Милош Дамјановић. Тек од 1863. камералне и филозофске науке уписали су Ђорђе Симић, Лука и Љубомир Каљевић и Стеван Р. Поповић.⁵⁴ За већину њих рута Хајделберг – Париз је била уобичајена, само што је временом за србијанске питомце боравак у Бадену био све краћи, а боравак у престоници Француске све дужи.⁵⁵

Професори као ауторитети

Као што се може видети из претходног потпоглавља, Универзитет у Хајделбергу су махом уписивали потоњи правници. Питомци су са великом

⁵² ДАС; МПС, Ф V, Р 88/1859; Исто, Ф IV, Р 480/1860; Исто, Ф X, Р 1632/1860; Јасмина Милановић, *Аћим Чумић 1836–1901*, (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 31–33.

⁵³ ДАС, МПС, Ф IV, Р 510/1860, Милан Недељковић Министарству просвете, Париз, 7. мај 1860. Пироћанца не налазимо на листи уписаних студената у Хајделбергу код Трговчевић, *Планирана елита*, 270–271.

⁵⁴ Трговчевић, *Планирана елита*, 271; Ана Столић, *Ђорђе Симић, последњи српски дипломата XIX века*, (Београд: Историјски институт, 2003), 52.

⁵⁵ Милош Јагодић, „Српски студенти у Паризу шездесетих година XIX века“, *Зборник Матице српске за историју*, 79–80 (2009), 175–182.

пажњом пратили предавања својих професора, од којих су многи важили за велике ауторитете у својој области, не само на немачком говорном подручју већ и шире. Илустративан пример представља забелешка Јована Авакумовића, који је Вангерова и Митермајера затекао у већ позним годинама:

„Сви ти професори, поред јаког и дубоког знања у својој струци, били су и ванредни говорници. То је на нас ђаке уопште утицало толико да смо, на прилику, Вангерова са највећом вољом и пажњом слушали по два и по сата, а при крају семестра и по три сата, без одмора. Уосталом, сваки од тих професора био је толико доличан, да у њиховим предавањима уопште готово није било разлике у пуноћи, језгровитости, поучности, речитости.

Митермајер је тада имао преко 70 година, али је предавао са таквом вољом, живошћу и језгровитошћу, да се сваки слушалац морао дивити његовој памети, знању и издржљивости у предавању.

А Вангеров је у римском праву био толики светски капацитет, да су његова предавања слушали и професори: руски, енглески, дански, шведски, норвешки и амерички. Он је вазда имао по четири до пет стотина слушалаца“.⁵⁶

Сличну опаску оставио је у својим белешкама и Радивој Милојковић.⁵⁷ „Славни професор“ Вангеров (1808–1870), како га је још 1847. окарактерисао Димитрије Матић, био је најчешћи избор српских питомаца. Држао је курсеве „Пандекта“ и „Римске институције“. Важио је за врсног познаваоца римског права и имао је важан утицај на развој српске романистике у 19. веку. Стојан Вељковић је приликом преузимања предмета Римског права на Лицеју истакао да ће „следити метод рада најпознатијих романиста – Вангерова у Хајделбергу, Вехтера и Марецола у Лајпцигу и Лабулеа – Laboulaye у Паризу“.⁵⁸ Истицање Вангерова на првом месту сасвим сигурно није било случајно. Хајделбершки професор имао је и великог утицаја на Вељковићевог претходника на предметима римског и кривичног права, Рајка Јовановића Лешјанина. Његов учбеник, „Институције Јустинијановог римског права“, такође се ослања на Вангерова, иако је примарни утицај на то дело извршио Фридрих Лудвиг Келер, професор у Халеу и Берлину.⁵⁹ Како су Лешјанин и Вељковић били професори Лицеја, треба узети у обзир и да су посредно преносили сазнања Вангерова на потоње генерације српских правника.

Карл Антон Митермајер (1787–1867) био је други значајан хајделбершки правник код кога су српски студенти радо похађали курсеве. Британски

⁵⁶ Јован Авакумовић, *Мемоари*, прир. Слободан Турлаков (Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2008), 37.

⁵⁷ „Аутобиографске белешке Радивоја Милојковића“, 71.

⁵⁸ Цит према. Валентина Цветковић-Ђорђевић, *Развој романистике код Срба од средине 19. до средине 20. века*, (Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајна“, 2022), 55.

⁵⁹ Исто, 37–38.

историчар Ричард Еванс га је оквалификовао као „најутицајнијег критичара смртне казне“ у 19. веку.⁶⁰ Држао је курсеве из цивилног и кривичног процеса, кривичног права, историје кривичног права, поступка суђења и поротног суђења. Самим тим, имао је важан утицај на српске правнике који су се бавили процесним правом. Примера ради, Димитрије Радовић у свом делу „Теорија казног поступка“ у великој мери се ослања на Митермајерове тезе и највише се позива на његове радове.⁶¹ Његов утицај видан је и код Ђорђа Ценића, иако се последњи није много задржао у Хајделбергу.⁶² Једно Митермајерово дело преведено је и на српски језик – „Најновија испитивања, односно питања о укидању смртне казне“, и то од стране Милана Дамјановића, који је 1862. уписао Правни факултет у Хајделбергу.⁶³ Важан је податак и да је Димитрије Матић 1858. Године, заједно са тадашњим министром правде, на основу одлуке владе, послат у иностранство са циљем да изуче поступање у грађанским споровима. Њихова прва адреса за савет био је Митермајер, који их је након разговора упутио на колеге са других универзитета у Женеви, Паризу и Лондону. Матић је забележио у својој *Аутобиографији*: „Митермајера сам нашао сасвим остарела, иако ревност за науку и њен развитак још није била малаксала“.⁶⁴

Хајнрих Цепфл (1807–1877) је такође био један од значајнијих професора, и чест избор српских студената, који су код њега слушали курсеве из природног права, општег немачког државног права, општег европског и међународног права. Имао је велики утицај на Димитрија Матића. То је интересно јер Матић није био пријављен на његовим предметима, али је поједина очигледно похађао необавезно. Приликом писања свог дела, „Начела умног и државног права“, забележио је: „Имао сам при руци више аутора, али, пошто сам их разгледао и сравнио, показало се да је за моју намеру најпогодније дело мог професора државног права при Хајделбершком универзитету господина Д. Хајнриха Цепфла као човека постојана и умерена“.⁶⁵ По мишљењу српског правника Драгољуба Поповића, Димитрије Матић се у поменутом делу не само ослањао на Цепфлов

⁶⁰ Richard. J. Evans, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany, 1600–1987* (Oxford: Oxford University Press, 1996), 255.

⁶¹ Димитрије Радовић, *Теорија казног поступка, с погледом на законима о поступку судском у крив. делима за Књажество Србију од 10. априла 1865* (Београд: Државна штампарија, 1870).

⁶² Тихомир Васиљевић, *Ђорђе Д. Ценић. Развој кривичноправне мисли у Србији XIX века*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1987), 122.

⁶³ Карл Јозеф Антон Митермајер, *Најновија испитивања, односно питања о укидању смртне казне*, (Београд: Државна штампарија, 1866).

⁶⁴ „Аутобиографија Димитрија Матића“, 202.

⁶⁵ Димитрије Матић, *Начела умног државног права. Кратки преглед историјског развитака начела права, морала и државе од најстаријих времена до наших дана*, (Службени лист СРЈ: Београд, 1995), 21.

уџбеник уставног права, већ се у значајној мери поводи њиме, а писање се често своди на директно преписивање књиге некадашњег професора.⁶⁶

Курсеве о политичкој економији Карла Хајнриха Рау (1792–1870), поред питомаца камералних наука, судећи по извештајима Министарства просвете, редовно су похађали и студенти са Правног и Филозофског факултета. Интересантно је, иако Владимир Јовановић није био хајделбершки студент, да је Рау имао важан утицај на његову економску мисао.⁶⁷ Готово да нема сумње да је Рау извршио велики утицај на економске светоназоре Косте Јовановића.

Јован Ристић је, према сопственом признању, био под великим утицајем филозофа Едуарда Максимилијана Рета (1807–1858). Осим њега, забележено је да је само Јеврем Грујић похађао један Ретов курс. Ристић је себе називао „најодушевљенијим“ Ретовим учеником, и код професора му се посебно допадао „разум, искуство и реалистични правац“. Ристић је код поменутог професора био пријављен на предмете „Историја старог света“ и „Историја модерне филозофије“, а највероватније је похађао и курс „Приказ и критика хегелијанског система“, где је разматрано дело Георга Фридриха Хегела „Феноменологија духа“. Слободан Јовановић је уочио да је код Ристића као историчара у посматрању ситуације „изнутра“ било утицаја Хегелових идеја.⁶⁸ Утицај Рета вероватно говори да се Ристић са Хегеловом системом озбиљније сусрео у Хајделбергу, а не у Берлину, како тврди Јовановић. Међутим, вероватно више од Хегела, Ристића је, као заљубљеника у Стари век, код Рета импресионирао то што је био један од првих Немаца који је савладао хијероглифе и санскрит. Поред Рета, на Ристића су велики утицај имали и историчари Фридрих Шлосер и Фридрих Кертум, историчари „хајделбершке школе“, који нису у свему делили виђење Ристићевог другог узора, Леополда фон Ранкеа.⁶⁹ Шлосер је, као историчар књижевности, вероватно посредно утицао на Ристићев избор да за тему дисертације одабере „Новију књижевност у Срба“. Треба претпоставити да је Лудвиг Хојсер (1817–1867), као најпознатији хајделбершки историчар тог времена, утицао на Ристића, иако је на њега као питомца оставио негативан утисак. Иначе, на Хојсорова предавања била је пријављена већина српских

⁶⁶ Драгољуб Поповић, „Страни утицаји на нашу уџбеничку књижевност уставног права (Матић и Миловановић)“, *Инострани утицаји на наше право*, ур. Миодрaг Јовичић (Српска академија наука и уметност: Београд, 2002), 9–12. О најзначајнијим Цепфловим делима опширније: Frank L. Schäfer, „Zoeplfs Hauptwerke“, *Heinrich Zoepfl (1807–1877), Heidelberg University Professor and Rechtsgutachter*, hg. Dorothee Mußnug und Michael Stolleis, (Heidelberg University Publishing: Heidelberg, 2019), 29–50.

⁶⁷ Gale Stokes, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle; London: University of Washington Press, 1975), 35, 54.

⁶⁸ Слободан. Јовановић, „Јован Ристић, писац и историчар“, у: Јован Ристић, *Историјски списи I*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1940), 12.

⁶⁹ Радовић, *Јован Ристић*, 64–65, 86.

питомаца, било да су се уписивали као правници, било као полазници других филозофских или камералних наука.

Од одушевљења до разочарања

Револуционарни догађаји који су се од фебруара 1848. године, преко Сицилије и Париза, проширили готово читавом Европом имали су огроман утицај не само на српске питомце, који су се тих година налазили у иностранству, већ и на њихове хајделбершке професоре. Револуције 1848–1849. нису имале једно јасно идеолошко обележје. Са собом су доносиле идеје национализма, либерализма, радикализма и демократије, које су се судариле не само са идејама легализма и конзервативизма, на којима је почивала Европа након пораза Наполеона I и Бечког конгреса 1815. године, већ су често биле и у међусобној колизији.⁷⁰

Већ смо споменули да су хајделбершки професори у тим догађајима имали запажену политичку улогу, не само на нивоу Војводства Баден, већ и на ширем немачком подручју. За Немце избијање револуције је на дневни ред постављало могућност њиховог уједињења. Још 1847. године у Хајделбергу је био покренут либерално оријентисани про-пруски лист *Deutsche Zeitung*, чији је главни уредник био историчар и професор Георг Готфрид Гервинус, а најважнији сарадник Карл Антон Митермајер.⁷¹ Наредне године је уредништво над листом, који се преселио у Франкфурт, преузео Лудвиг Хојсер. Комешања у Хајделбергу почела су већ крајем фебруара, почетком марта 1848, након што је постало јасно да је Фебруарска револуција у Паризу успела. Окупљени представници национално-либералне опозиције захтевали су од власти Војводства Баден, поред слободе штампе и успостављања поротних судова, и сазивање једног заједничког немачког парламента, који је требало да одлучује о будућности Немачке. Тако је формиран *Vorparlament*, чији је задатак био да припреми изборе за националну уставотворну скупштину у Франкфурту. На челу тог тела нашао се Митермајер.⁷²

Већина ангажованих хајделбершких професора стајала је на либерално-националним становиштима и јавно се ограђивала од идеја радикалних демо-

⁷⁰ Jonathan Sperber, *The European Revolutions, 1848–1851, second edition* (Cambridge University Press: Cambridge, 2005), 267–273.

⁷¹ Исто, 62; Norberto Giovannoni, „Paukboden, Barrikaden und Bismarck. Kult, Heidelberger studenten 1800–1914“, *Auch eine Geschichte des Universitäts Heidelberg*, Hg. K. Buselmeier (Mannheim: Fiscal Book, 1985) 128; Dieter Langewieche, *Liberalism in Germany*, (Basingstoke and London: Macmillan, 2000) 30, 68.

⁷² *Die Universität zwischen Revolution und Restauration. Ereignisse und Akteure 1848/49*, Hg. Petra Nellen, (Ubstadt-Weither: Verlag Regionalkultur, 1998), 18–19.

крата и републиканаца.⁷³ Митермајер, Хојсер и остали протежирали су махом идеју „мале Немачке“, која је укључивала Пруску, а искључивала Аустрију, као и њено конституисање као националне државе и уставне монархије. То и јесте био почетни доминантан став на Франкфуртском парламенту 1848–1849. године. Међутим, иако су либерали на самом почетку имали извесну превагу, временом су изгубили стечене позиције. Чак је и Димитрије Матић приметио за своје професоре, Хојсера и Хермана Хетнера, да су они „врло либерални били, па ипак, сад стрепе од републике“.⁷⁴ Притисак од стране радикала омогућио је владајућим снагама да се консолидују и врате своје позиције пре избијања кризе. То је била уобичајена слика готово свих појединачних револуција у том периоду. Проглашење републике у Бадену био је довољан разлог за интервенцију пруских трупа, које су у јулу 1849. за кратко време вратиле ред и помогле баденском владару да поново успостави стари поредак.⁷⁵

Револуционарна грозница 1848. године стигла је и до самих граница тадашње Србије, али је захватила свега мали број лицејиста који су били организовани у ђачко удружење које су назвали „Дружина младежи српске“. Димитрије Матић је имао прилику да осети предреволуционарну атмосферу у Хајделбергу, и револуционарну у Паризу, а брже-боље је из француске престонице похитао у Сремске Карловце на Мајску скупштину, на којој је проглашена српска Војводина. Матић је узео активно учешће у српском покрету у јужној Угарској.⁷⁶ Заједно са Матићем, вођени национално-романтичарским заносом, на Мајској скупштини су се обрели и тадашњи лицејисти и чланови „Дружине“ – Јеврем Грујић, Јован Ристић, Радивој Милојковић, Милован Јанковић и други.⁷⁷

Добар део њих је у јесен 1849. године отпутовао у иностранство на студије. Међутим, Хајделберг и универзитет на који су се уписали није био у потпуности исти као онај који је почетком 1848. напустио Матић.⁷⁸ Политичка атмосфера

⁷³ Изузетак чини Гервинус, који је прешао на страну радикала. Касније му је суђено и за чин велеиздаје. Иницијално је осуђен, али је после неког времена ослобођен. *Die Universität zwischen Revolution und Restauration*, 23.

⁷⁴ Матић, *Ђачки дневник*, 111.

⁷⁵ Радовић, *Јован Ристић*, 60; Жак Годшо, *Револуције 1848*, (Београд: Нолит, 1987), 170–174, 194–197. Wolfgang. J. Mommsen, *1848. Die ungewollte Revolution. Die revolutionären Bewegungen in Europa 1830–1848*, (Frankfurt am Main: S. Fischer, 1998), 114, 144, 284.

⁷⁶ Опширније: Љубомирка Кркљуш, „Димитрије Матић у српском народном покрету 1848–1849. године: у спомен једном знаменитом српском научнику“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 105 (2022), 9–34.

⁷⁷ Радовић, *Јован Ристић*, 47.

⁷⁸ Повратак Матића, али и других питомаца са студија 1848. године несумњиво је утицао на генерацију благодјеланаца која је у наредном периоду студирала у иностранству. Сликовит пример представља сведочење Владимира Јовановића: „После покрета од 1848. г. вратило се у Србију једно коло младих научењака, који су учили на универзитетима у Немачкој и Француској. У ред тих научењака беху: Димитрије Матић, Филип Христић, Димитрије Црнобарац, Владимир Јакшић, Коста Цукић, Милован Спасић, Љубомир П. Ненадовић, Рајко Лешјанин и Ђорђе Ценић,

није више била узаврела. Завладала је реакција у Војводству Баден, која је дошла и до самог Универзитета. Забрањена су ђачка удружења, а и професори су се снебивали да држе запаљиве говоре. Међутим, како су власти Војводства настојале да очувају реноме и „либерални дух“ хајделбершког универзитета, те стеге су постепено попуштале. „Слободоумни“ професори Митермајер, Цепфл и остали и даље су уживали велики углед међу студентима који су упијали не само њихова предавања него и њихове политичке идеје. Карактеристична у том смислу је и Матићева констатација: „Но, кад није реч била о немачким интересима, него о напретку и цивилизацији, Митермајерова је оцена, као што је [у опште] познато, [правилна] и умесна стварна била”.⁷⁹

Иако су идеје о „напретку и цивилизацији“ интригирале српске питомце, синтагма „немачки интереси“, коју помиње Матић, постала је извор неразумевања између њих и појединих хајделбершких професора. Митермајерова перцепција докле сежу немачки интереси није наишла на Матићево одобравање у предвечерје револуције 1848. године: „Говорили су баш о томе како би добро по саму Аустрију било да напусти Венецију и Ломбардију, па да се за накнади, помислите где – на Дољњем Дунаву. Ја им на то [у кратко] кажем: зар ви мислите да је на Дољњем Дунаву пусто, те сваки, ко хоће, може, грабити оне земље. Знате ли да тамо живи и српски народ, а сваки Србин, који има кућицу, има и оружје, па неће дати своје земље да се коме у накнаду уступе”.⁸⁰ Радивој Милојковић забележио је идентичну Цепфлову тврдњу десет година касније: „Оћемо ли да цивилизирамо Французе од који крој капута и капе примамо; да ли Енглезе који неће ни да зна, да има и може бити чега бољег изван Енглеске; да ли на северу, тамо смо пробали и видимо како иде; оћемо ли Италијана, који држи да је талентнији од двојице сваке друге нације. Једини пут Даитланда (а не заборавимо да је Даитланд једино у Аустрији и Прајској представљен према туђинству да егзистира) је пут на дољни Дунав и на Цариград; тамо су народи гди се што учинити може, па зато су аустријски државници и упрли очи тако живо на дољни Дунав”.⁸¹

Српски питомци, сходно наведеним цитатима, морали су да се суоче и са чињеницом да исти они професори, које су посматрали као лучоноше либералних или „слободоумних идеја“, сматрају да се један од простора за ширење

који се видније истицаху. У очима лицејске омладине они представљаху носиоце нових идеја, те су жудно слушали њихове проповеди, особито оних од њих, који су били постали професорима”. Јовановић, *нав. дело*, 45.

⁷⁹ „Аутобиографија Димитрија Матића“, 203.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Цепфл је сматрао да се прихватањем за концепцију Немачке без Аустрије чинило као грешка: „Тада, тј. 1848. године, ишло се на скупштини у Франкфурту да Аустрија из сајуза избачена буде, а није се гледало да је Erchercogtum Oesterreich однио парче Даитланда, које је способно да игра светску ролу“. „Аутобиографске белешке Радивоја Милојковића“, 76.

немачког утицаја и за „цивилизирање“ налази на Балканском полуострву и на подручју насељеном словенским народима. Није им импоновала чињеница да у очима професора многа права и идеје, које важе за остале европске народе, не треба да важе за српски народ. Повређени национални понос таквим ставовима био је посебно видљив након 1849, који се поклапа са завршетком револуције и доласком Ристићеве и Грујићеве генерације у Хајделберг.

Грујић се у својим успоменама посебно осврће на предавања Лудвига Хојсера: „Једанпут слушамо професора Хојзера. Соба је пуна ђака била. Он је као обично своју лекцију напамет научио, чинио је честа повикивања и гди никако не требају, више му је предавање на какву ораторску беседу, неголи на једно приповедање историје наличило. Уплете и Славене у немачку историју, ману се те, пређе на садашњост Славена. Говорио је што му је на уста дошло. Пљескало му се није, али и ниједног знака неодобравања код слушатеља примјетити се није могло. Срамота те велика! Противу народа, који је једну прошлост имао, противу народа једног од осамдесет милиона сад, противу таквог једног народа онако говорити – показује: на једној страни из превелике мрзости и пакости до лудила занашену памет, на другој једно детинско лудо стање, поче предпостављање професором тог код своји слушатеља, почем им такве будалаштине као пред малом децом говорити може“.⁸²

Такве тврдње нису биле очекиване код младих питомаца. Пре њиховог одласка на студије, на њих су велики утицај имала дела Вука Стефановића Карацића, Доситеја Обрадовића, пољских и чешких панслависта, али и књиге Алфонса де Ламартина, Леополда фон Ранкеа и Јохана Волфганга Гетеа, где су Срби представљани у потпуно другачијем светлу. Њихове тадашње недовољно уобличене пансловенске идеје, које су у потоњим временима готово у потпуности напустили, судариле су се током студија у Хајделбергу са пангерманским идејама њихових професора. Култур-расистички ставови, које су се могли чути првенствено код Хојсера, да су словенски народи „варвари без икакве вредности“, али и да пут за „цивилизирање“ води на доњи Дунав, разбеснели су Грујића, Ристића и Јанковића и остале српске благодјејанце. Поменута тројица су 1850. године у Хајделбергу склопили „заклетву“, у којој су се обавезали да ће надаље живети достојанствено и „одржати јуначки дух на славу Словенства и на корист човечанства“. Као одговор на пежоративне квалификације, Ристић је у Хајделбергу написао кратко дело које је насловио „Кратка карактеристика моралног и наравственог стања Србије“.⁸³ Грујић наводи да је управо због Хојсера напустио Хајделберг и отишао у Париз. Тамо је са Милованом Јанковићем јануара

⁸² АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњакловића, 14.556/151, Дневник Јеврема Грујића.

⁸³ Опширније: Данијел Радовић, „Национални романтизам Јован Ристића 1847–1854“, *Српске студије* 5(2014), 253–266.

1853. објавио дело *Slaves du Sud*, где је на самом почетку направљен осврт на Хојсерове ставове о Словенима.⁸⁴ Ништа мањи показатељ Грујићеве резигнације није ни његова оцена вишевековне традиције Универзитета у Хајделбергу: „На замку види се бес и поама стари ритера немачки. Зданије универзитета још из Душановог времена. Благ и Боже! Чудно ли је то! Док се ми за живот наш и мир Европе против азиатски навали борисмо, Немци се забављаху овде са зидањем школски зданија, која им данас стоје, кад су нама и храмови Божи из тог времена порушени. Да остане и постои једно здепасто зданије универзитета Хајделбершког, мораде ти величанствена Жичо жртва бити! Видиш, неблагодарни Немче, ко те је спасао, па нас зато сад дивљацима називљеш“.⁸⁵ Алузија да је Хајделбершки универзитет основан у време Косовског боја (1389) у тексту је више него јасна. У национално-романтичарском заносу, Срби су се, према Грујићу, тада жртвовали „за мир Европе“, а она им се одужила потцењивањем. Слични ставови приметни су и у Ристићевој књижици, у којој подвлачи да је Србија део Европе, а не Оријента.⁸⁶

Хојсорова предавања наставила су да интригају српске студенте. Јован Авакумовић, који се тринаест година после Грујића уписао на универзитет, имао је нешто другачију представу о професору. За разлику од Грујића, који је беснео, Авакумовић је био инспирисан тим предавањима: „Та његова предавања имала су нарочиту тенденцију. Хајсер је са њима смерао да у Немаца буди свест патриотизма у правцу њиховог народног уједињења, да оштри осећања Немаца против Француза. Њега нису слушали само ђаци, већ и грађани. Старо и младо, мушко и женскиње, као да у њему гледа каквог светитеља. Хајсер је био силан и одушевљен говорник и умео је распалити патриотизам код слушаалаца. И на мене, мада нисам Немац, говор Хајсера утицао је толико да ми се чинило да у даној прилици не бих изостао у патриотском осећају и енергији Немаца против Француза. Кад је Хајсер, у завршном предавању, изјавио да ће сматрати за највећу срећу ако је код Немаца створио клицу за идеју народног уједињења и потребу узајамног бранења немачке заједнице, одобравању и одушевљењу слушаалаца готово да није било краја, што га је толико гануло да је при излазу узвикнуо: ‘Радимо на јединству и моћи Немачке, па ћемо бити достојни наше отаџбине’“.⁸⁷ Авакумовић је у Хајделбергу студирао почетком шездесетих година, када је постајало јасно да ће главни камен спотицања уједињењу Немачке,

⁸⁴ *Slaves du Sud ou le Peuple Serbe avec les Croates et les Bulgares. Aperçu de leur Vie Historique, Politique et Sociale par Iankovitch et Grouitch*, (Paris: Liberaire de A. Franck, 1853), 6.

⁸⁵ АСАНУ, ИЗ, Заоставштина Драгослава Страњковића, 14.556/151, Дневник Јеврема Грујића.

⁸⁶ Радовић, *Национални романтизам Јована Ристића*, 258.

⁸⁷ Авакумовић, *нав. дело*, 37.

поред Хабзбуршке монархије, бити Француска. Стога и не чуди што се Хојсеров фокус, барем у том тренутку, померио на Запад Европе.

Матић, Грујић, Ристић, Јанковић, Милојковић, Авакумовић и део српских студената, које смо посматрали у овом раду, своје школовање завршили су у Паризу. Француска престоница дала је финални печат њиховом образовању и стручном усавршавању. Због тога су приликом повратка у Србију названи – „Паризлијама“. Француски утицај није на њихово формирање био ништа мање изражен него хајделбершки, у случају Грујића и Јанковића, чак и претежнији. Негативни ставови о словенским народима, са којима су се суочавали у Хајделбергу, нису забележени у изворима који се тичу њихових студија из Париза. У изворима није забележено ни да су српски студенти у Пруској наилазили на такве негативне коментаре. Напротив, они који су студирали у Берлину похвално су се изражавали о слависти Војћеху Адалберту Цибуљском и његовим ставовима о српском народу. Поред тога, један од тамошњих предавача био је и писац „Историје српске револуције“ Леополд фон Ранке. У том периоду један од омиљенијих професора српских студената био је филозоф Карл Лудвиг Мишле, који је у потоњим временима сарађивао са Димитријем Матићем.⁸⁸

Закључак

Хајделберг је и од шездесетих година 19. века био један од центара где су се школовали српски студенти, али не у толиком проценту у односу на генерацију која је посматрана у овом раду. Неке друге високе школе су све више добијале примат. Сорбона, која је од самог почетка важила за један од центара где су се образовали српски питомци, временом је још више добијала на значају. Иако је Берлин остао стабилан избор на првом месту, Хајделберг је временом све више уступао место Минхену и Лајпцигу, а у седмој деценији 19. века и Цириху.⁸⁹

Школовање наведене генерације српских студената у Хајделбергу догађало се у доба када су они увелико сањарили о „уједињењу и ослобођењу“ српског народа, док су њихови професори активно радили на уједињењу Немачке. Либерални дух хајделбершког универзитета и његових професора је, сходно наведеном, српским студентима, поред поимања државе, права (могуће и модела уједињења), оставио и страх од немачког ширења на Исток. Шездесетих година професорској пензији се ближила група еминентних стручњака и професора из Хајделберга (Вангеров, Митермајер, Цепфл, Рау), који су имали важан утицај на генерације српских питомаца који су крајем четрдесетих и педесетих година похађали тамошњи универзитет. Већина њих – од Димитрија Матића, преко

⁸⁸ Трговчевић, *Планирана елита*, 74–75; Радовић, *Јован Ристић*, 64, 69.

⁸⁹ Трговчевић, *Планирана елита*, 67, 70. 102, 140.

Јована Ристића, па све до Радивоја Милојковића, припадала је у каснијим политичким поделама у Србији либералима. Већ са генерацијом Аћима Чумића, Димитрија Радовића и Милана Пироћанца, ако изузмемо Авакумовића, на студије ван земље крећу питомци који су чинили основу „младоконзервативаца“ или Напредне странке, а тада почињу да студирају и први представници социјалиста и радикала. Хајделберг није био једини, али уз Париз јесте био један од заједничких именитеља када се погледају биографије најзначајнијих србијанских деветнаестовековних либерала (Јован Ристић, Јеврем Грујић, Радивој Милојковић, Милован Јанковић, Димитрије Матић, Јован Авакумовић, Коста Јовановић, Стојан Вељковић, Љубомир Каљевић⁹⁰). Утицај једног хајделбершког професора из тог времена приметан је и на Владимира Јовановића. Од осталих истакнутих либерала директан контакт са градом на Некару нису имали само Алимпије Васиљевић и Стојан Бошковић, као и војни питомци – Јован Белимарковић и Ранко Алимпић. Вероватно се специфичан утицај Хајделберга на либерале може упоредити са утицајем које је студирање у Цириху имало на прве социјалисте/радикале у Србији (Никола Пашић, Пера Тодоровић, Светозар Марковић, Ђура Лочић, Петар Велимировић, Лазар Пачу).⁹¹

Утицај Хајделберга у том периоду није приметан само на оне који су посматрани као либерали у Србији. Коста Цукић, Рајко Лешјанин, Милоје Лешјанин, Ђорђе Ценић и Милан Петронијевић су у политичким поделама шездесетих година 19. века сврставани у групу млађих или умерених конзервативаца. Они су названи зато што су заузимали високе државне положаје у Гарашаниној влади током друге владе кнеза Михаила Обреновића, иако су делили поједине вредносне судове са либералима. Чумић и Пироћанац, иако су у политичким превирањима седамдесетих и осамдесетих година због сукоба са либералима пежоративно називани „младоконзервативцима“, припадали су заправо млађој генерацији либерала, која се оштро супротстављала политици Јована Ристића и његових политичких сабораца.⁹² Међутим, ако се изузму њих двојица и Димитрије Радовић, остали високи функционери Напредне странке – Милутин Гарашанин, Стојан Новаковић, Владан Ђорђевић, Милан Кујунџић Абердар, Милан Ђ. Милићевић, нису имали додира са Хајделбергом као старија генерација србијанских либерала.

Када се погледа политичка карта Србије друге половине 19. века и самог почетка 20. века кроз Хајделбершки универзитет је прошао један намесник (Јо-

⁹⁰ Љубомир Каљевић је Универзитет у Хајделбергу уписао 1863. године. Седамдесетих година сматран је предводником једне од фракција либерала, а временом се све више приближавао „младоконзервативцима“ и почетком осамдесетих постао један од чланова Напредне странке.

⁹¹ Исто, 142–147.

⁹² Бранко Бешлин, „Српски либерализам у 19. веку – генеза, идеје, страначке поделе“, *Зборник Матице српске за историју*, 67–68 (2003), 59–104.

ван Ристић 1868–1872, 1889–1893), осморица председника Министарског савета (Ристић 1867, 1873, 1878–1880, 1887; Ценић 1868–1869; Милојковић 1869–1872; Чумић 1874–1875; Каљевић 1875–1876; Пироћанац 1880–1883; Авакумовић 1893, 1903; Ђорђе Симић 1893, 1896–1897), док је министарске позиције узимало њих двадесет петорица (Цукић, Рајко Лешјанин, Грујић, Милан Петронијевић, Ристић, Матић, Милојковић, Стојан Вељковић, Марко Лазаревић, Коста Јовановић, Пироћанац, Чумић, Каљевић, Радовић, Владимир Јовановић, Пироћанац, Стојан Марковић, Милован Јанковић, Авакумовић, Ђорђе Симић, Драгомир Рајовић, Стеван Р. Поповић, Вукашин Петровић, Светозар Гвоздић, Коста Таушановић⁹³).⁹⁴ Највећи утицај на политички живот хајделбершки ђаци имали су шездесетих и седамдесетих година 19. века. Радило се о времену које је пред собом донело питање „ослобођења и уједињења“ српског народа под влашћу Османског царства, које је крунисано одлукама Берлинског конгреса о међународном признању државне независности Србије и њеном територијалном проширењу.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

1. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Istorijska zbirka, Zaostavština Dragoslava Stranjakovića.
2. Državni arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete.
3. Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, Odeljenje retkosti.

Objavljeni izvori

1. „Autobiografija Dimitrija Matica“, prir. Vasilije Đ. Krestić, *Spomenik*, CXXII, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1981, 193–214. (ćirilica)
2. „Autobiografske beleške Radivoja Milojkovića“, prir. Ljubinka Trgovčević i Aleksandra Vuletić, *Mešovita građa*, 21 (2003), 61–88. (ćirilica)
3. Avakumović Jovan, *Memoari*, prir. Slobodan Turlakov, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2008. (ćirilica)
4. Jovanović Vladimir, *Uspomene*, prir. Vasilije Đ. Krestić, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1988. (ćirilica)
5. Matić Dimitrije, *Đački dnevnik 1845–1848*, prir. Ljubomir Durković Jakšić i dr., Beograd: Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, 1974. (ćirilica)

⁹³ Последња тројица излазе из хронолошких оквира овог рада – Вукашин Петровић и Светозар Гвоздић уписали су Универзитет у Хајделбергу 1869. године, а Коста Таушановић, један од истакнутијих радикала, седамдесетих година 19. века. Трговчевић, *Планирана елита*, 271–272.

⁹⁴ *Владе Србије 1805–2005*, ур. Радош Љушић, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 103–203.

6. Nenadović Ljubomir, *Pisma*, Beograd: Savremena administracija, 1964.
7. Protić Sokoljanin Petar, *Pesme i pisma*, prir. Staniša Vojinović, Šabac: Narodna biblioteka „Žika Pavlović“, 1997. (ćirilica)
8. Vasiljević Alimpije, *Moje uspomene*, prir. Radoš Ljušić, Beograd: Srpska književna zadru-
ga, 1990. (ćirilica)

Monografije, članci, zbornici radova

1. Bešlin Branko, „Srpski liberalizam u 19. veku – geneza, ideje, stranačke podele“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 67–68 (2003), 59–104. (ćirilica)
2. Buhr Gerhard, „Zu Hölderlins Ode Heidelberg“, *Heidelberg im poetischen Augenblick*, Hg. Klaus Manger, Gerhard vom Hofe, Heidelberg; R. V. Decker's Verlag, 1997, 83–116.
3. Cvetković-Đorđević Valentina, *Razvoj romanistike kod Srba od sredine 19. veka do sredi-
ne 20. veka*, Zaječar: Istorijski arhiv „Timočka krajina“, 2022. (ćirilica)
4. *Die Universität zwischen Revolution und Restauration. Ereignisse und Akteure 1848/49*,
Hg. Petra Nellen, Ubstadt-Weither: Verlag Regionalkultur, 1998.
5. Evans J. Richard, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany, 1600–1987*,
Oxford: Oxford University Press, 1996.
6. Norberto Giovannoni, „Paukboden, Barrikaden und Bismarck. Kult, Heidelberger studen-
ten 1800–1914“, *Auch eine Geschichte des Universitäts Heidelberg*, Hg. K. Buselmeier,
Mannheim: Fiscal Book, 1985.
7. Godšo Žak, *Revolucije 1848*, Beograd: Nolit, 1987.
8. Jagodić Miloš, „Srpski studenti u Parizu šezdesetih godina XIX veka“, *Zbornik Matice
srpske za istoriju*, 79–80 (2009), 175–182. (ćirilica)
9. Jovanović Slobodan, „Jovan Ristić, pisac i istoričar“, u: Ristić Jovan, *Istoriski spisi I*,
Beograd: Srpska književna zadruka, 1940. (ćirilica)
10. Krestić V. Petar, „Omladinska generacija“, *Srpske političke generacije 1788–1918, član-
ci sa okruglog stola 28–29. maj 1997*, ur. Slavenko Terzić, Beograd: Istorijski institut,
1998, 99–104. (ćirilica)
11. Krkljuš Ljubomirka, „Dimitrije Matić u srpskom narodnom pokretu 1848–1849. godine:
u spomen jednom znamenitom srpskom naučniku“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*,
105 (2022), 9–34. (ćirilica)
12. Langewieche Dieter, *Liberalism in Germany*, Basingstoke – London: Macmillan, 2000.
13. Matić Dimitrije, *Načela umnog i državnog prava. Kratki pregled istorijskog razvitka
načela prava, morala i države od najstarijih vremena do naših dana*, Beograd: Službeni
list SRJ, 1995. (ćirilica)
14. Milanović Jasmina, *Acim Čumić 1836–1901*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2007.
15. Ista, „Pravila i nacrt zakona o pitomcima škola u Srbiji“, *Godišnjak za društvenu istoriju*,
1–2 (2001), 45–56. (ćirilica)
16. Milićević Jovan, „Prva grupa srbijanskih studenata državnih pitomaca školovanih u ino-
stranstvu (1839–1842)“, *Društvene pojave u Srbiji XIX veka*, prir. Radoš Ljušić, Beo-
grad: Srpska književna zadruka, 2002, 30–46. (ćirilica)

17. Milosavljević Boris, „Dimitrije Matić. Navodni prelaz sa hegelstva na naturalizam“, *Theoria*, 58, 1 (2015), 103–151.
18. Mitermajer Karl Jozef Anton, *Najnovija ispitivanja, odnosno pitanja o ukidanju smrtne kazne*, Beograd: Državna štamparija, 1866. (ćirilica)
19. Mommsen J. Wolfgang, 1848. *Die ungewollte Revolution. Die revolutionären Bewegungen in Europa 1830–1848*, Frankfurt am Main: S. Fischer, 1998.
20. Pavlović Vojislav, „Srpski studenti u Parizu 1839–1856“, *Istorijski časopis*, 33 (1986), 187–202. (ćirilica)
21. Popović Dragoljub, „Strani uticaji na našu udžbeničku knjiženost ustavnog prava“ (Matić i Milovanović), *Inostrani uticaji na naše pravo*, ur. Miodrag Jovičić, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2002, 7–17. (ćirilica)
22. Radović Danijel, „Dimitrije Matić kao državni pitomac u inostranstvu 1845–1848“, *200 godina od rođenja Dimitrija Matića, zbornik radova*, u rukopisu. (ćirilica)
23. Isti, *Jovan Ristić (1829–1899) – biografija srpskog državnika*, Novi Sad: Prometej, 2023. (ćirilica)
24. Isti, „Nacionalni romantizam Jovana Ristića 1847–1854“, *Srpske studije*, 5 (2014), 253–266. (ćirilica)
25. Isti, „Studije srbijanskih studenata u inostranstvu kao zdravstveni izazov četrdesetih i pedesetih godina 19. veka“, *Bolesti, ratovi i glad – srpski narod pred izazovima u prošlosti i sadašnjosti. Tematski zbornik radova*, ur. Suzana Rajić, Beograd: Filozofski fakultet, 2022, 93–115. (ćirilica)
26. Radović Dimitrije, *Teorija kaznenog postupka, s pogledom na zakonima o postupku sudskom u kriv. delima za Knjažestvo Srbiju od 10. aprila 1865*, Beograd: Državna štamparija, 1870. (ćirilica)
27. Schäfer L. Frank, „Zoepfls Hauptwerke“, *Heinrich Zoepfl (1807–1877). Heidelberger Universitätsprofessor und Rechtsgutachter*, hg. Dorothee Mußnug und Michael Stolleis, Heidelberg University Publishing: Heidelberg, 2019, 29–50.
28. *Slaves du Sud ou le Peuple Serbe avec les Croates et les Bulgares. Aperçu de leur Vie Historique, Politique et Sociale par Iankovitch et Grouitch*, Paris: Libraire de A. Franck, 1853.
29. Sperber Jonathan, *The European Revolutions, 1848–1851, second edition*, Cambridge University Press: Cambridge, 2005.
30. Stokes Gale, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle – London: University of Washington Press, 1975.
31. Stolić Ana, *Đorđe Simić, poslednji srpski diplomata XIX veka*, Beograd: Istorijski institut, 2003. (ćirilica)
32. Trgovčević, Ljubinka, *Planirana elita, o studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*, Beograd: Istorijski institut, 2003. (ćirilica)
33. Ista, „Studenti iz Srbije i Crne Gore u Hajdelbergu od 1870. do 1914. godine“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2, 2 (1995), 183–193. (ćirilica)
34. Ista, „Studenti iz Srbije u Hajdelbergu od 1844. do 1879. godine“, *Mešovita građa*, 20 (1990), 35–47. (ćirilica)

35. Vasiljević Tihomir, *Đorđe D. Cenić. Razvoj krivičnopravne misli u Srbiji XIX veka*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1987. (ćirilica)
36. *Vlade Srbije 1805–2005*, ur. Radoš Ljušić, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005. (ćirilica)
37. Žunić Slobodan, „Povratak Dimitrija Matića. Šta znači otkriće Matićeve latinske disertacije za srpsku filozofiju“, u: Dimitrije Matić, *O putu kojim se filozofija Fihtea, Šelinga i Hegela razvila iz Kantovog spekulativnog istraživanja*, prir. Danilo Basta, Beograd: Dostije studio, 2016, 126–144. (ćirilica)

Summary

Danijel Radović, PhD

Heidelberg Professors and Serbian Students in the mid-19th century

The purpose of this paper is to shed light on the relationship between professors at Heidelberg University and Serbian students who studied there during the mid-19th century. During this time, the town on the Neckar River was a popular destination for Serbian scholarship holders. These scholars afterward achieved significant state careers and actively participated in the political life of the Principality/Kingdom of Serbia. The sociopolitical and ethical foundations of Serbian students' beliefs were greatly influenced by Heidelberg and Paris. Some Heidelberg University professors, including Karl Adolph Vangerow, Carl Anton Mittermaier, Heinrich Zöpfl, and Karl Heinrich Rau, influenced Serbian students' views of the state and law. Their lectures have resulted in incorporating the fear of German Drang nach Osten into ethics code of Serbian students. The research began with Dimitrije Matić's arrival at Heidelberg in 1847 and ended with a subscription of Jovan Avakumović's to studies in 1862. Both may be considered part of the Serbian liberal generation. In 1847-1862 throughout Heidelberg walked a significant number of Serbian liberals. From the end of 1860s until 1880s many of those liberals carried out the highest state positions, and in 1883 many became members of the newly-founded National-liberal party.

Keywords: Heidelberg, Ruprecht-Karls Universität, state students, Dimitrije Matić, Jevrem Grujić, Jovan Ristić, Carl Anton Mittermaier, Karl Adolph Vangerow, Ludwig Häusser.

Др Милан Радовановић, дипл. историчар
Београд
mradowanovic@gmail.com

Извод из дописа Хитахдут олеј југославије, 9. март 1949.

Израел се, непосредно по проглашењу независности 14. маја 1948, суочио са два надређена изазова – ратом са околним арапским држава,¹ чији је почетак представљао директну реакцију на доношење декларације о израелској независности,² и интензивном имиграцијом,³ која ће довести до удвостручавања броја становника новостворене јеврејске државе у првих пет година постојања.⁴ Динамика имиграције и специфична структура усељеничке заједнице резултирала су недостатком одговарајућих смештајних капацитета и огромним несразмерама у понуди и потражњи натржишту рада.⁵

Југословенски Јевреји чинили су приближно 1% од нешто више од седам стотина хиљада имиграната колико је, између 1948. и 1952. године, стигло у новостворену државу Израел.⁶ Од децембра 1948, а завршно са октобром 1952. године, у оквирима укупно пет таласа организованог исељавања, из Југославије се иселило укупно 7.739 од приближно 12.500 припадника локалне јеврејске

¹ Детаљно о такозваном првом израелско-арапском рату, видети: Chaim Herzog (updated by Schlomo Gazit), *Arab-Israeli Wars. War and Peace in the Middle East from the 1948 War of Independence to the Present*, (New York: Knopf Doubleday Publishing Group, 2005), 15-108.

² Видети: *The Declaration of the Establishment of the State of Israel (May 14, 1948)*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-declaration-of-the-establishment-of-the-state-of-israel> (9. јун 2024).

³ О динамици усељавања у Израел, видети детаљно: *Total Immigration to Israel by Year (1948 – Present)*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/total-immigration-to-israel-by-year> (9. јун 2024).

⁴ О динамици повећања броја становника Израела, видети детаљно: *Vital Statistics: Population of Israel (1948 – Present)*, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/population-of-israel-1948-present> (9. јун 2024).

⁵ Укратко видети: Arie LovaEliav, „The Absorbtion of One Million Immigrants by Israelin the 1950s“, *Refuge*, 14, 6 (1994), 11-13.

⁶ Видети: Itzhak Alfassi, *Immigration and Settlement*, (Jerusalem: Keter Publishing House, 1973), 56. и Shoshanna Neumann, *Aliyah to Israel: Immigration under Conditions of Adversity*, (Bonn: Institute for the Study of Labor, 1999), 1-5

заједнице, колико је преживело Други светски рат.⁷ Испраћајући емигранте, челници југословенске заједнице истицали су да их у Израелу чека напораан рад на обнови и изградњи државе која се, непосредно по проглашењу независности, нашла у стању рата са арапским суседима.⁸ Доносећи одлуку о исељавању, појединац је, међутим, првенствено био вођен идејом живота на неки начин бољег од онога који му је пружала послератна југословенска држава.⁹ Чини се да део оних који су напустили земљу, при томе није довољно озбиљно схватио упозорења која су им упутили челници Савеза.

Сачуван је релативно мали број примарних извора првог реда који говоре о утисцима исељеника из Југославије о новоствореној јеврејској држави на Блиском истоку.¹⁰ У овом је смислу извештај који је Хитахдут Олеј (Удружење исељеника) Југославије, свега неколико месеци по окончању првог таласа организоване емиграције, поднео Савезу јеврејских вероисповедних општина изузетно значајан. У њему су систематизовани најважнији проблеми са којима су се новопридошли југословенски исељеници суочили непосредно по приспећу у нову домовину. Допис је, при томе, Савезу упућен као својеврсно упозорење које је требало пренети свима који у будућности намеравају да се упуте у Израел.¹¹ Мимо тога што су исељеницима поново скренули пажњу на рат који и даље траје, те хроничне проблеме недостатка одговарајућег смештаја и специфичних потреба локалног тржишта рада,¹² челници Хитахдут Олеј истакли су низ проблема који је происходио из нереалних очекивања, односно неодговарајуће припреме исељеника из Југославије, како за чин емиграције, тако и за живот у новоствореној јеврејској држави. У овом смислу документ пружа јединствен увид у процес организованог исељавања.

⁷ Видети: Милан Радовановић, „Поједини статистички аспекти организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел (1948-1952)“, *Годишњак за друштвену историју*, 22, 2 (2015), 55-56.

⁸ Упозорења ове врсте јављају се као лајтмотив у документима која се тичу исељавања. Видети, као пример: Милан Радовановић, „Посланице Савеза јеврејских вероисповедних општина упућене учесницима прва три таласа организованог исељавања из Југославије у Израел (1948-1950)“, *Архив*, 1-2 (2018), 191-201.

⁹ Опширно: Радовановић, Милан, „Ционизам и прагматизам – Зашто су се југословенски Јевреји иселили у Израел? (1948-1952)“, *Београдски историјски гласник*, 6 (2015), 234-241.

¹⁰ Један од ретких оваквих извора је писмо које је учесник првог или другог таласа организованог исељавања упутио јеврејској вероисповедној општини у Ријеци, крајем 1949. године. Видети: Радовановић, Милан, „Писмо југословенског исељеника у Израелу“, *Архив*, 1-2 (2014), 239-242.

¹¹ Декларативно исти циљ има и писмо упућено општини у Ријеци. Видети: Исто, 241.

¹² На исте надређене проблеме будућим емигрантима пажњу је скренуо и неименовани исељеник, учесник првог или другог таласа. Видети: Исто.

Допис је откуцан латиничним писмом, ијекавицом, на писаћој машини са дијакритичким знацима својственим српском, односно хрватском језику. Изузетак представља латинично слово *đ*, уместо кога је доследно коришћена алтернатива *dj*. Документ је, ради очувања аутентичности, пренет са свим стилским и правописним грешкама. Допис се чува у привременој кутији број 827, у Архиву Јеврејског историјског музеја у Београду.

„IZVOD
HITAHDUT OLEJ JUGOSLAVIJA, TEL AVIV, LILIENBLUM 33

9. marta 1949.

Savez jevrejskih veroispovednih opština Beograd

Dragi prijatelji,

Mnogi od naših prijatelja ovdje primili su već razne upite, a sigurno su već mnogi od vas dobili odgovore i lične izveštaje o prilikama ovdje. Držimo da je uputno da prijateljima dadnemo po mogućnosti realni prikaz prilika i savjete naročito bazirane na iskustvu, kojeg smo stekli poslednjom alijom.¹³

Kako vam je poznato mlada država Izrael se još uvijek nalazi u ratnom stanju sa susjedima i premda se vode pregovori o primirju, neizvjesno je, kako i kada ćemo doći do mira, koji je glavni preduslov za razvitak i izgradnju države.¹⁴ Poznato je nadalje, da useljenje ide jednim – u istoriji nezapamćenim – tempom /oko 25,000 do 30,000 mjesečno/ i da je od osnutka države /maja 1948/ do danas ušlo više od 150.000 duša. Useljenje i uklopljenje tih ljudi, koji su mahom bez sredstava i u najrazličitijim godinama života, zdravi i bolesni, velikim dijelom dolaze direktno iz logora, je toliko ogroman napor i skupčano sa tako ogromnim izdacima, da je to u stvari drugi naš rat, koji u svom opsegu, naporima i iziskivanju požrtvovanja ne zaostaje za ratom, koji se vodi na frontovima. I kao što uspjeh našeg opstanka zavisi od požrtvovanosti i pripravnosti cijelog pučanstva, da frontovski rat vodi do pobjedonosnog svršetka, tako je i dalnji (sic!) opstanak države zavisao od pobjedonosnog vođenja ovog drugog rata, koji traži od svakog (подвучено у оригиналу, М.Р.) skrajnju(sic!) požrtvovanost

¹³ Алија (хеб. *אליה* – дословно, уздизање) универзални је термин који описује чин повратка Јевреја у обећању земљу. Најпре се користио као синоним за усељавање у Палестину, а, после 1948. године, у Израел.

¹⁴ Мир је склопљен у јулу 1949. године.

i pripravnost na odricanja i na sve nezgode, koje su u vezi sa danim stanjem. Nužno je da se to zna i da ljudi budu pripralni na to, da su uslovi života ovdje i uklopljenja neobično teški, da bi se tako izbeglo neugodnim i teškim razočaranjima, koja se i sada opažaju kod mnogih useljenika, a naročito kod onih, koji su si preseljenje predstavljali kao prelaz iz mjesta u mjesto i kao brzi nastavak ranijeg života u novoj okolini. O tome ne može biti govora i dobro je da se to unapred znade i da se sa tim faktom – kao neoborivom činjenicom – računa.

Ovo su pitanja, koja u prvom redu interesuju svakog useljenika: stan i uposlenje. Stambeno pitanje je veoma teško i pri danim prilikama iziskuje zaista od svakog useljenika krajnje razumijevanje, a da bi se mogao pomiriti sa stvarnošću. U gradovima skoro opšte nema mogućnosti nastanjenja. Postoje mogućnosti jedino za one, koji raspolažu potrebnim novčanim sredstvima, tako se na pr.[imer] može da dobije meblirana soba za 15-20 funti mjesečno, može da se stekne vlastiti stan u privanim novogradnjama, a cijene se danas kreću između 1.500 do 1.800 funti za jednosobni stan i 2.500 do 3.000 funti za dvosobni stan. U naseobinama, koje je izgradjuju u okolini grada /javne gradnje/ može se steći jednosoban stan uz cijenu od 700 do 800 funti,¹⁵ a dvosobni stan uz cijenu od cca 1.000 funti, a pri tome se mogu dobiti hipotekarni zajmovi u visini od cca 30% od cijene, dok se ostatak mora da plati u gotovom. Glavni tok useljenika se upućuje u napuštena arapska mjesta i sela, koja su velikim dijelom već popunjena, a sada sa već popunjuju stanovi, koji pri normalnim prilikama ne bi uopšte došli u obzir za stanovanje. Ljudi moraju dakle biti spremni na to, da će dulje vremena – 2 do 4 meseca – da budu u logorima /sa svim okolnostima logorskog i masovnog stanovanja i života/. Postoje programi za izgradnju stanova u velikom stilu, ali do ostvarenja tih projekata proći će još dosta vremena.

U pogledu uposlenja želimo reći ovo : I ako je tržište zasićeno radnom snagom, to će se za svakog zdravog čovjeka /u dobrim godinama/ uvijek (подвучено у оригиналу, М.Р.) naći mogućnosti rada, ako je pripravan da se primi svakog /naročito fizičkog/ posla. Treba imati na umu, da se u većini slučajeva neće moći nastaviti sa ranijim zvanjem. U najpovoljnijem položaju su zanatlije i obrtnici /naročito u vezi sa građevinskom strukom/, zatim kako smo spomenuli mlađi ljudi, koji su spremni da se late svakog posla. Veoma su slabi izgledi za ljude trgovačke struke bez kapitala. Pogotovo su slabi izgledi za intelektualce i činovnike. Činovnici /korespodenti, stenotipisti, knjigovodje itd./ obzirom na nepoznavanje ivrit¹⁶ – i ako vladaju drugim evropskim jezicima – nemaju skoro nikakvih izgleda za uposlenja u svom dosadašnjem zvanju. Ljekari, zubari, apotekari, inženjeri /izuzev građevinske struke/, advokati, finansijskih i ekonomski stručnjaci itd: itd. nemaju izgleda i mnogi

¹⁵ Мисли се на палестинску фунту, која је све до 1952. године и увођења израелске фунте, била званично средство плаћања у новоствореној држави јеврејског народа. Вредност обе валуте била је еквивалентна британској фунти стерлинга, односно приближно 3.4 грама злата.

¹⁶ Хебрејски језик.

ће morati da promjene iz temelja zvanje, a da bi se mogli izdržavati. Razumije se, da će tu i tamo netko iz tih grupa /naročito u mladjim godinama ili sa nekom naročitom stručnom spremom/da nadje neke mogućnosti, ali se to ne može da smatra kao pravilo i mislimo, da je potrebno da baš ljude tih zvanja upozorimo, da si ne prave neke iluzije ili fantastične predodžbe. Tako se na pr.[imer]ljekarsko zvanje smatra kao naročito prikladno za svaku priliku, ali treba znati da ovde postoji ogroman nesrazmer između broja pučanstva i broja ljekara i da već danas dolazi na cca 250 duša jedan ljekar.

U pogledu djece: Djeca od 14 do 17 godina primaju se u Aliju Hanoar, gdje su zbrinuti i izobrazuju se u glavnom za poljoprivredu. Siročad i veliki dio polusiročadi do 14 godina mogu se isto smjestiti u javnim ustanovama, dok se za ostalu djecu moraju da brinu roditelji i oni ostaju u zajednici sa porodicom. Za starije ljude iznad 50 godina života ne vidimo mogućnosti uposlenja izuzev neke vanredne slučajeve, koji se ne mogu predvideti. Prema tome je za te ljude od odlučne važnosti, da imadu neki siguran oslon na mladjem /djeca, rođjaci ili slično/, koji će ih moći izdržavati. Za one koji namjeravaju da ovdje nastave i dovrše školovanje treba primjetiti, da nastava nije još državna, prema tome nije besplatna, nego nasuprot dosta skupa, pa je važno, da su u finansijskoj mogućnosti, da o svom trošku nastave školovanjem ili morajuda odustanu od te namjere i da se zasada prihvate svakog posla, koji im se pruža. Mogućnost nastavka školovanja postoji na tehnicu u Haifi i to ne u svim strukama, na univerzi u Jerusalimu /medicina samo za kliničke semestre, fizika, kemija, biologija, matematika, orijentalistika/, zatim u Rehovotu za razne vrsti znanstvenog rada na polju agronomije. Jedno od najvažnijih zvanja, koje imade najbolje izgleda i u kojem ljudi najbrže mogu da se smjeste, a kojemu se posvjećuje naročita pažnja je zemljoradnja. (подвучено у оригиналу, М.Р.) Oni, koji su u odgovarajućoj kondiciji i psihički spremni za takovo zvanje /do 40 godine života/ mogu sa dosta optimizma da gledaju u budućnost. Preporučujemo da se već sada obrazuju grupe reflektanata /sa grupama se mnogo lakše pregovara/, da budu spremni za to, da muž i žena rade. Dobiće na raspolaganje zemlju /slobodnu ili od Arapa napuštenu/ na kojoj će oni da udare temelje novoj naseobini i dobro je, da se približno upoznaju sa svim granama poljoprivrede /rad oko zemlje, štale, pilići, vrtljarstvo, kućanstvo u vezi sa zajednicom kao kuhanje, pranje i popravak rublja itd. itd./.....

U pogledu prenosa imovine: Bezuvjetno treba ponjeti sve što je čovjeku potrebno za ličnu upotrebu /Odijelo, cipele, rublje, najnužniji kućni i kuhinjski pribor/, sve se to može i ovdje dobiti ali je to skupčano sa velikim izdacima i te treba izbjeći. U pogledu pokućstva treba znati, da su ljudi dulje vremena bez stana i kada jednom nadju stan, onda je za jednu porodicu odredjena samo jedna soba u dimenzijama cca 3.5 na 4 m. , širina vrata su cca 75 cm. pa si prema tome može svaki da napravi raspored, kakovo pokućstvo može da smesti u te prostorije u kojoj konačno trebaju i ljudi da stanuju. Tavana, podruma, dvorišta itd. za smeštaj suvišnih stvari ovdje nema. Nipošto ponjeti kuhinjsko pokućstvo za koje nema mesta i koje se ovde ne

može da upotrijebi. Preporučujemo krevete u formi „coucha“ po mogućnosti, da se može uklopiti još jedno ležište, koje po danu neće smetati, ormar odgovarajući dimenzijama prostorije i malo pokućstvo, koje je neophodno potrebno, a koje je prikladno navedenim dimanzijama. Ljudi su ponjeli veliko pokućstvo u namjeri, da ga eventualno prodaju, ali kod ogromne ponude u vezi sa masovnom imigracijom i obzirom da su te stvari obično prevelike za ovdašnje prilike i tržište, a ovdašnja cijena je veoma niska i jedva će moći da pokrije troškove prevoza, koji su dosta veliki. Uopšte bi trebalo nastojati da se roba otpremi tako, da bi mogla da putuje zajedno sa iseljenicima. /Reisegepäck/¹⁷, a ne kao posebna pošiljka jer u tom slučaju ne bi bilo nikakvih troškova, dok su liftovi i sanduci skupčani sa ogromnim troškovima ne samo kod utovara, nego poglavito kod istovara robe, što pada na teret vlasnika robe. Ako se prave već liftvani neka se prave od debljih dasaka /3-5 cm/, što dulje daske i po mogućnosti od borovog drva. Ako postoji mogućnost prenosa drvenih rasklopljivih kuća, neka se ta prilika iskoristi. Nadalje je uputno, da ljudi ponesu svoj alat, koji im je lično potreban u zvanju. Znamo da pri danim prilikama teško se može savjetovati, jer nam je jasno da ljudi prenašaju svoju poslednju imovinu, ali je tim važnije da se upoznaju sa stvarnošću, a da bi si uštedeli suvišan trud i izdatke, koji se možebit neće rentirati.

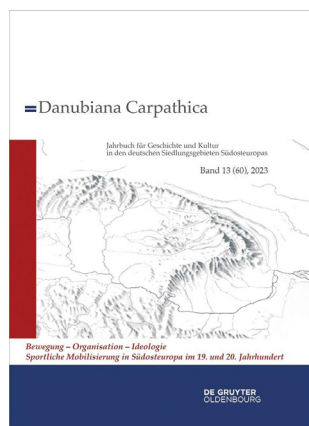
Nastojali smo, da vam u realnim potezima prikažemo prilike ne sa namjerom, da nekoga zastrašimo ili odvratimo od njegove namjere, nego sa namjerom, da ga blagovremeno upoznamo sa realnošću, da bi tako izbegli neminovim razočaranjima kao posljedica nerealnih predodžaba i pogrešnih informacija, kako smo to imali prilike da vidimo i čujemo kod poslednje grupe. Vrata Izraela su svakom Jevrejину otvorena, svaki je dobro došao i od umešnosti i pripravnosti pojedinaca će ovisiti kako i u koliko pre će da se uklopi u novi život, koji se iz osnova razlikuje od njegovog dosadašnjeg života.

Pozdravljamo vas sa Šalom
HITAHDUT OLEJ JUGOSLAVIJA
Dr J. Rosenberger Iso Herman“

¹⁷ Reisegepäck (нем.) – пртљаг

др Милан Радовановић, дипл. историчар
Београд

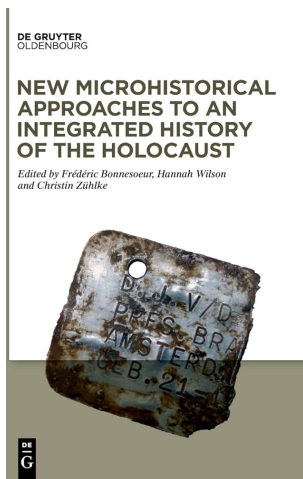
Друштвена историја у фокусу XLIX

Ilić, Angela; Weger, Tobias (Hrsg.), *Bewegung - Organisation - Ideologie: sportliche Mobilisierung in Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin 2023, 335 S.

Четрнаест радова сакупљено у зборнику који су уредили Анђела Илић и Тобијас Вегер, са Института за немачку културу и историју у Југоисточној Европи (Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas), при Универзитету Лудвиг-Максимилијан (Ludwig-Maximilians-Universität) у Минхену, бави се надређеном темом интеракције спорта, идеологије и мобилизације становништва. Ограничавајући се у својим разматрањима на простор Југоисточне Европе, током XIX и XX века, аутори објављених прилога разматрају улогу коју су спорт и физичка култура играли у пропагирању идеја доминантних одређеном етничком, националном и социјалном дискурсу. Фокус зборника представљају удружења и покрети са немачког говорног подручја, односно они који су се идентификовали као „немачки“. Публикацију, поред уводних разматрања, чине четири веће целине, посвећене развоју спорта у мултиетничком окружењу; улози спорта у изградњи регионалних, националних и транснационалних веза; употреби спорта и других рекреативних активности за потребе мобилизације становништва у међуратном периоду и спорту, у контексту питања

идентитета, политике и културе сећања у периоду после Другог светског рата.

Bonnesoeur, Frédéric; Wilson, Hannah; Zühlke, Christin (Ed.), *New microhistorical approaches to an integrated history of the Holocaust*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin; Boston 2023, 380 p.

Како се приближавамо тренутку у коме више неће бити живих сведока страдања Јевреја у Другом светском рату, све је израженија потреба за писањем интегралне историје холокауста, на каквој је још 1997. године инсистирао Сол Фридлендер (Saul Friedländer). Зборник који су уредили Фредерик Бонесор, Хана Вилсон и Кристин Цилке, сарадници Центра за истраживање антисемитизма (Zentrum für Antisemitismusforschung), Техничког Универзитета у Берлину (Technische Universität Berlin) представља својеврсни одговор на Фридлендеров позив да се паралелно посматрају и анализирају идеологија починилаца, став окружења и свет жртава. Аутори прилога страдање јеврејске заједнице анализирају комбинујући макро и микро перспективу, настојећи да напишу изразито личну историју холокауста и скрену пажњу на оне његове аспекте који често остају занемарени или сакривени иза неопходних генерализација. Зборник чини шест већих тематских целина, посвећених материјалној култури, простору, звуку, роду и друштвеној историји. У оквирима ових надређених тема, истраживачи холокауст посматрају кроз призму одеће и ритуалних предмета; лиминалности и специфичног значења простора у контексту страдања; музике, односно звука као носиоца емоције страха; сексуалног насиља и родне дискриминације, те положаја појединца, породице и заједнице.

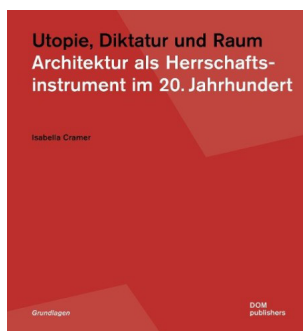
Jürgen Büschenfeld; Marina Böldeker; Rebecca Moltmann (Hrsg.) *Praktiken der Geschichtsschreibung: vergleichende Perspektiven auf Forschungs- und Vermittlungsprozesse*, transcript, Bielefeld 2023, 245 p.

У већој мери од многих других дисциплина, историја паралелно постоји и развија се у два простора – простору науке и простору јавне комуникације. Док са једне стране истраживања обухватају све већи број најразличитијих тема, са друге из дана у дан расте број различитих начина (филм и телевизија, стрипови, часописи, изложбе, позоришне представе) да се резултати ових истраживања пласирају у свакодневицу чак и појединаца који не показују директно интересовање за одређену тему или историју генерално. Радови сакупљени у зборнику који су уредили Јирген Бишенфелд, Марина Бедекер и Ребека Молтман посвећени су својеврсном двоструком животу историјске науке и настоје да помире истраживачку праксу, коју води јасна методологија, са писањем популарне историје, односно пласирањем разматрањем резултата нових истраживања у јавном дискурсу. Зборник садржи укупно тринаест радова, чији аутори разматрају истраживачку и педагошку праксу различите форме у којима је историја присутна у свакодневици. Посебна је пажња посвећена новим медијским просторима и савременим начинима комуникације са јавношћу (подкасти, друштвене мреже, виртуелна реалност), односно могућностима које они нуде у смислу популаризације научне праксе.

Schoß, Lisa, *Von verschiedenen Standpunkten: die Darstellung jüdischer Erfahrungen im Film der DDR*, DEFA Stiftung, Berlin 2023, 654 S.

Источна Немачка заузела је сасвим специфичну позицију када је у питању суочавање са наслеђем холокауста. Упркос јавном дискурсу изграђеном на вредностима антифашизма, у контексту кога се слободно расправљало о свим аспектима фашизма, тема страдања Јевреја током Другог светског рата доследно је прећуткивана. Паралелно је тема холокауста свеprisутна у свакодневици, на локалном нивоу, али пре свега у уметности и култури. У њима се може препознати не само суочавање са немачким злочинима почињеним над јеврејским становништвом, већ и одговарајући приступ искуству жртава. Резултат овакве контрадикторностије амбивалентност у самом корену источнонемачког доживљаја холокауста и дискурса који је из њега проистекао. Кроз призму овог дискурса Лиса Шос, самостални истраживач у области књижевности и културе, разматра представе јеврејске заједнице и јеврејског искуства у источнонемачким филмовима и на источнонемачкој телевизији. Дихотомију перспектива одржава разматрајући паралелно делатност институција и актера испред, односно иза камере. Наступајући као носиоци антифашистичког дискурса и перспективе јеврејске заједнице, они су се често ослањали на лично искуство и наступали мимо идеолошког оквира у коме су стварали. Књига је подељена на пет већих целина, које комбинују хронолошки и тематски приступ предоченом проблему.

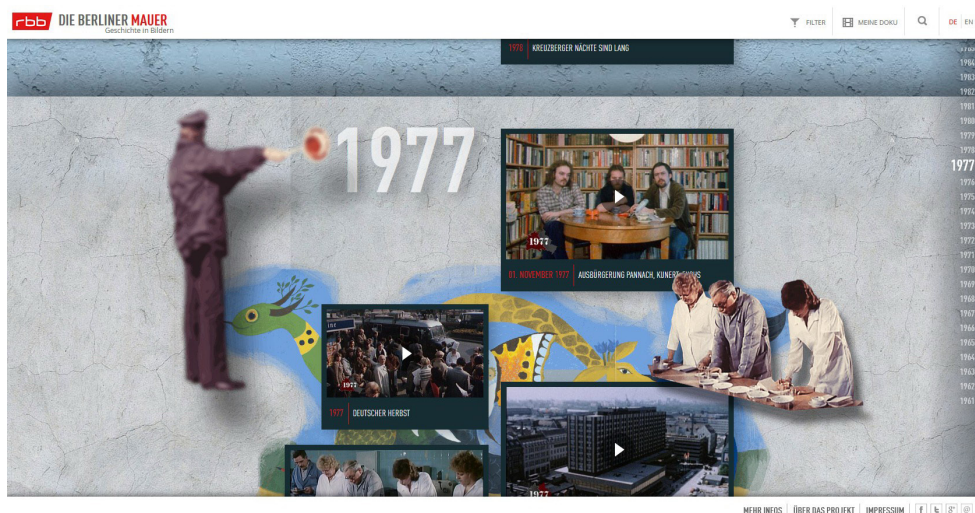
Cramer, Isabella, *Utopie, Diktatur und Raum: Architektur als Herrschaftsinstrument im 20. Jahrhundert*, DOM publishers, Berlin 2023, 311 S.

У старогрчком језику, појам утопије био је директно повезан са простором. Многи ауторитарни режими 20. века настојали су да овај теоријски концепт претворе у стварност. У свести становништва под ауторитарном влашћу, локални простор требало је претворити у манифестацију идеализованог простора. Изабеле Крамер, историчарка уметности из Минхена, у приређеном рукопису своје дисертације, анализира процес реализације локалног схватања утопије на примеру режима Совјетског савеза, нацистичке Немачке, Источне Немачке и Румуније под влашћу Николаеа Чаушескуа. Фокусира се првенствено на архитектуру, односно начин на који је најјавнија форма уметности у тоталитарним режимима инструментализована како би конструисао и јавности представио одређени модел друштва. Ауторка не посматра преплетеност утопије, диктатуре и простора као нешто што припада прошлости, већ представља методолошки оквир који може послужити као својеврсни образац за критички приступ архитектури и њеној инструментализацији за легитимизацију ауторитарних режима. Поред увода, пролога и закључка, ову публикацију чине четири поглавља, посвећена совјетском, националсоцијалистичком, источнонемачком и Чаушесковом режиму. Ауторка при томе, локални покушај изградње утопије посматра кроз парадигму грађевина највеће симболичне вредности у датом друштвено-политичком контексту.

Слободан Мандић, историчар
Историјски архив Београда
slobodan.mandic@digitalnaistorija.net
<https://www.digitalnaistorija.net/>

Прикази сајтова (Web адресар) XLVII

Rundfunk Berlin-Brandenburg, **The Berlin Wall – A multimedia history**,
<<https://www.the-berlin-wall.com/>> (28. IV 2025).

Мултимедијална презентација посвећена историји Берлинског зида покренута је у склопу обележавања двадесетпетогодишњице његовог пада, новембра 2014. године. На сајту се налази две стотине педесет кратких филмова који осликавају живот у подељеном граду од 1961. до 1989. године, као и дешавања у вези са падом зида и уједињењем Немачке 1989/1990. године. Филмови су различитих садржаја, попут исповести становника Берлина и њихових личних искустава, бекстава са Истока на Запад, прекинутих породичних веза, учвршћавање пограничних фортификација. Међу снимцима се налазе и изјаве Валтера Улбрихта, за чије владе је изграђен зид, говори Кенедија и Регана, као и говори познатих дисидената, аутора и глумаца који су се окупили на Александерплацу

у јесен 1989. године. Комплетно двојезична презентација, на немачком и енглеском језику, оптимизована је за преглед на мобилним уређајима, а корисници који посете Берлин могу се послужити дигиталном мапом како би обишли места представљена на снимцима. На тај начин је омогућено својеврсно путовање кроз време и могућност додатног учења о догађајима на лицу места. Сналажење на сајту је олакшано уз помоћ временске линије, а видео записе је могуће филтрирати и према одређеним темама: граница, бекство, свакодневни живот, политика, опозиција, култура, Запад, Исток. Осим тога, корисници могу правити сопствену компилацију видео снимака. Материјал за сајт је уступљен из архива Радија Слободни Берлин, Немачког радиодифузног архива и Телевизије ДДР.

H-France (ed. Michael Breen),
<<https://h-france.net/>> (28. IV 2025).

H-France

H-France

What is H-France? ▾

H-France Forum

H-France Review ▾

H-France Salon

Imaginaires: Films, Fictions, & Other Representations of the French-Speaking Worlds

French History and Culture: Papers from the George Rudé Seminar

H-France Discussion List ▾

EDI Initiative

Digital Humanities Database

H-France Research Consortium

H-France

- [Lire cette page en français](#)

H-France is a scholarly organization promoting the study of French and Francophone history and culture online. Since its origins in 1991, H-France has grown into a central source of scholarly information and publications related to French and Francophone history, literature, art history, musicology, film studies, and philosophy. Publishing five open access journals and supporting a discussion list, a Scholars Registry, and a website, the H-France Editorial Team is composed of a large group of volunteers whose efforts are the heart and soul of its operations.

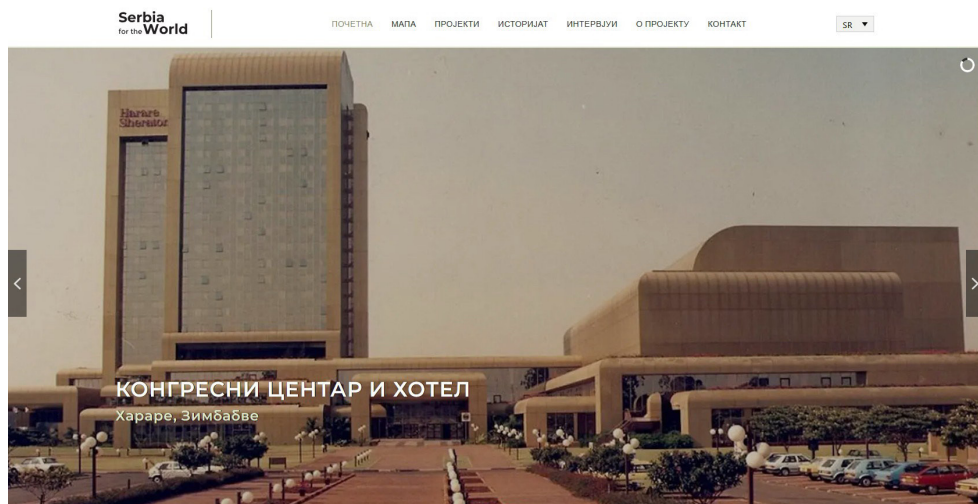
H-France Digital Humanities Survey Report

The H-France Digital Humanities Committee has completed their bilingual survey of H-France members on how H-France might support Digital Humanities work in our fields. The survey results are now avail-

Једна од доминантних функција научних заједница одувек је била комуникација, чија је улога да обезбеди размену информација о истраживањима која су у току, тако што ће научнике довести у међусобни контакт. Корени научне организације посвећене подстицању француских студија и франкофоне историје и културе зачета је још почетком деведесетих година XX века, кроз тада актуелне интернет дискусионе листе, а временом је израсла у засебни веб ресурс и

извор научних информација и публикација онима који су заинтересовани за ове области истраживања. Под уредничким вођством тима волонтера са америчких универзитета, претежно са стеченим докторатом, *H-France* објављује и неколико онлајн часописа у форми слободног приступа, попут *H-France Review*, који почевши од 2001. године објављује приказе књига у једном броју годишње. Такође, ту су још и часописи *H-France Forum*, *H-France Saloon*, *Imaginaires*. Осим могућности напредне претраге бројних прилога објављених у неким од ових часописа протеклих деценија, на сајту су унутар различитих секција доступни и други садржаји, попут архива дискусионих листа, базе података пројекта дигиталне хуманистике, истраживачког репозиторијума који садржи дигиталне фотографије и микрофилмове архивске грађе из француских архива и библиотека, а ту су и помоћни алати за истраживање и наставу (речници, часописи, онлајн извори и текстови). Такође, ту је и линк за улаз на засебну презентацију Удружења за француске историјске студије основаног 1954. године.

Илија Губић, Небојша Антешевић, **Наслеђе архитектонског извоза Србије у земље Африке / Serbia for World**,
<<https://serbiafortheworld.com/>> (28. IV 2025).

Веб презентација *Наслеђе архитектонског извоза Србије у земље Африке* је креирана фебруара 2025. године са намером представљања архитектонских и урбанистичких пројеката (идејна решења, конкурсни радови и реализације) архитеката и фирми из Србије за земље Африке, настајалих у вишедеценијском

периоду од 1960-их до данас. Окосницу сајта чини материјал сабран у току истраживања аутора сајта, Илије Губића и др Небојше Антешевића, а првобитно је представљен на изложби реализованој на Архитектонском факултету у Београду децембра 2023. године. Изложба је приређена поводом јубилеја шест деценија од оснивања Афричке уније и успостављања дипломатских односа између СФР Југославије и независних афричких земаља. Како аутори истичу, архитектонска и урбанистичка остварења приказана на изложби, а потом и на сајту, поред тога што су значајна за друштва и средине за које су настала, представљају и запажена остварења у опусима архитеката из Србије, тим пре што сарадња започета под окриљем Покрета несврстаних, почетком 1960-их, траје и данас. Двојезична веб презентација (српски/енглески) садржи мапу афричког континента на којој су лоцирана места објеката, како изграђених, тако и неизграђених. Постоји могућност филтрирања приказа на једну или више држава, преглед пројеката у виду картица са илустрацијама, као и веома добро осмишљен систем напредне претраге. Издвојен је и одељак за интервјуе са архитектама који су радили на пројектима. Посебно радује најаву аутора сајта да је у плану даљи развој пројекта и проширење опсега кроз уношење података о пројектима домаћих архитеката и на другим континентима. Планирано је да следећа база података садржи материјал везан за рад на Блиском истоку.

Roy Rosenzweig Center for History and New Media,
The London Bills of Mortality: Death by Numbers,
<https://deathbynumbers.org/> (29. IV 2025).

Death by Numbers

CONTEXT DATA ANALYSIS PEDAGOGY ABOUT

The London Bills of Mortality

One of the most dreaded diseases in early modern London was plague. Starting in 1603, government officials published weekly plague mortality statistics in a broadside series known as the Bills of Mortality. The bills grew to include not just plague deaths but also dozens of other causes of death, ensuring their continued publication for decades after the final outbreak of plague in England.

Database Visualizations

Persons who died in the year 1603

3	St Margaret Lothbury	54
	St Margaret Moles	54
1	St Margaret Newbuitree	54
1	St Margaret Patern	54
	St Mary Abchurch	2
1	St Mary Aldermanbury	1
	St Mary Aldermar	54
	St Mary le Bow	54
	St Mary Dohaw	54
3	St Mary Colechurch	54
1	St Mary Hill	54
	St Mary Magd. Milkstreet	54
2	St Mary Magd. Oldchurch	54
3	St Mary Mount	54
	St Mary Somerset	54
1	St Mary Spayning	54
2	St Mary Woolchurch	54
	St Mary Woolnoth	1
	Persons who died in the year 1603	35
22	St Bonolph Aldgate	23
3	St Bonolph Milkstreet	19
1	St Dunston Well	9
11	St George Southwark	10
	St Giles Cripplegate	46

Welcome to the Bills of Mortality Project

Between 1603 and 1752, almost 8,000 different weekly bills were published. Death by Numbers

Latest Writings

Пројекат *Смрт у бројкама* истражује како су људи у раномодерној Енглеској разумевали и користили бројеве у контексту епидемија куге, најсмртоносније болести раног модерног доба. У Лондону је између 1563. и 1665. од куге страдало око 225.000 људи. У таквим околностима власти су почеле да објављују недељне *Извештаје о смртности* (*Bills of Mortality*), који су поред броја умрлих од куге бележили и друге узроке смрти, попут порођаја, сифилиса и самоубистава. Извештаји су постали средство за процену ризика и редовно су излазили све до средине XVIII века. Уз недељне летке објављивани су и годишњи прегледи, четвртком пред Божић. Од 1603. до 1752. објављено је скоро 8.000 недељних извештаја. Након дигитализације, подаци из ових извештаја су транскрибовани уз помоћ специјализованог софтвера (DataScribe модул платформе *Omeka S*), чиме је формирана база података погодна за рачунарску анализу. Програмским језиком Python анализирана је аритметичка тачност извештаја, вршена је статистичка обрада и визуелизација. Ова анализа је даље комбинована са читањем историјских извора ради разумевања развоја поверења у бројеве. Посебна пажња посвећена је начину на који су обични људи тумачили бројке у свакодневном животу. Пројекат укључује и студентска истраживања, представљена на блогу и конференцијама од 2022. до 2024. године. Поред база података са скеновима оригиналних извештаја смрти и анализа извора, на веб сајту су доступни и различити текстови чланова пројектног тима у форми есеја, као и речник и наставни материјали.

Logor Crveni krst,

<<http://logorcrvenikrst.wikidot.com/>> (28. IV 2025).

LOGOR CRVENI KRST

Search

0 STRANCI
POVIŠA
ISTORIJA LOGORA
LOGORSKI KALENDAR
KALENDAR DRUGACIJE
DEPORTOVANI U
OSTALE LOGORE
JUGOSLOVENI U
NORVEŠKOJ
Koja Logor Crveni Krst
BIBLIOGRAFIJA
ZATOČENICI
ŽITVE
PREŽIVELI
POČINICI
UPITNIK O ŽRTVAMA
IZVORI
LOGOR KAO MUZEJ
IZ ŠTAMPE
VEZE
KONTAKT
SESTROJSKE STRANICE

FORUM

Page tags
buchenwald
buhenvald

Žrtve

JEDNO OBLIŠNJENJE I RAZJAŠNJENJE:

Polimeničan popis žrtava Drugog svetskog rata, 1964 i 1992, Savezni zavod za statistiku, Beograd

FOTOGRAFIJE

SUDBINE

SVITAK SEĆANJA

UPITNIK O ŽRTVAMA

Pred zidom - Slavoljub Ivanović-Pura

*Memora Nezara 1962. godine odnosen sam od strane FedZarodamjenje ako žrtvi sva ispitna zajedno sa oko 25 mlogh vanarodnika (Cigana) kamionom na mesto zvanu Bubanj. Po radom dolazak došli smo od Nemaca alone i izmogene, po smo četali do 6 časova, a tada su počeli da polizu kamioni na Jevrejima. Kad bi kamion stigao, Nemci su izvodili iz njega po 12 lica, pa ako su bila nešto bolje odnosa, izvlačili ih iz njega izvodili na jedno 30-40 medara od kamiona. Tu bi ih poredila jedna odnosa izmogene kamion koji bi bio da ih odnosa. Tu bi ih medara odnosa od Žrtava, stajali su oko 12 Nemaca i sa njih ovde poslije u poljub Žrtava. Poslije je posao završen sa prom dranaedrom. Nemci su dovodili drugu 12. Tako je to bilo celog dana, sve do 4 časa po podne. tako da je celog dana stajalo 1000 osoba. Sva stajana lica bili su Jevreji, a među njima i dve žene i oko 12 dečaka između 12-13 godina" (Svedok Meša Omerović, stajanje 17. oktobra 1942)

SVE ŽRTVE A B C C C D B D D E F G H I J K L M N O P R S S T U V Z Z

NEKE OD FOTOGRAFIJA ŽRTAVA:

Кроз концентрациони логор Црвени крст у Нишу који су основале немачке окупационе власти септембра 1941. године прошло је око тридесет хиљада затвореника. Њих десет хиљада је заједно са затвореницима из других логора стрељано на Бубњу код Ниша, а велики број заточеника овог логора је интерниран на принудни рад у Аустрију, Немачку, Пољску и Норвешку. Окосницу и најупотребљивији део сајта посвећеном логору Црвени крст у Нишу чине секције са поименичним пописом жртава, базираном на, како је истакнуто, попису жртава Другог светског рата из 1964. године и попису Савезног завода за статистику из 1992. године. Поједини одељци са списковима допуњавани су информацијама из других извора, превасходно из литературе. Тако је списак *Југословени у Норвешкој* ослоњен на податке коришћене за припрему изложбе „Интернирци Југоисточне Србије у Норвешкој”. На другим местима је једноставно пренесен текстуални и фотографски садржај из различитих публикација. Засебно је дата и електронска верзија књиге *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу* Мирослава М. Миловановића (Београд, 1983). Секција Библиографија штуро је попуњена насловним странама тринаест изабраних књига, а одређени сегменти су без икаквог садржаја (Логорски календар, Календар окупације, Починиоци). Презентација је покренута 2010. године уз помоћ викидот платформе за израду и хостовање сајтова, што обично подразумева бесплатан хостинг са минималистичким дизајном и ограниченим функцијама, без могућности директне претраге садржаја. Иако не баш прегледно организована, без назнаке о аутору, са доста „мртвих линкова”, дужи период неажурирана, ова локација ипак може бити од користи у потрази за одређеним информацијама.

Упутство за предају рукописа

Годишњак за друштвену историју објављује студије, расправе, чланке и историјске изворе на српском и на енглеском језику. Радови морају бити оригинални и фокусирани на друштвену историју, до сада необјављени или послати за објављивање у другим часописима.

Прва страна текста треба да садржи: наслов рада на српском и енглеском језику, име аутора, звање и титулу аутора, годину рођења, назив институције у којој је аутор запослен и е-адресу аутора. Текстови морају да садрже апстракт до 100 речи на српском и енглеском језику, као и резиме на енглеском језику, односно на српском уколико је текст на енглеском језику. Аутор је дужан да пошаље кључне речи од пет до осам речи на српском и енглеском језику, као и списак литературе и извора коришћених у раду.

Предати текстови морају бити на ћирилици у формату .doc Microsoft Word-a, не дужи од 25 страна А4 формата (1800 карактера по страни са размацима) тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме), у фонту Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. Фусноте треба да имају величину слова 10, уз једноструки проред. Фотографије слати у минималној резолуцији од 300dpi, у формату .jpeg или .tif.

Текстове приложити у електронској верзији, на адресу:
g.drustvena.istorija@gmail.com

Сви пристигли рукописи (студије, истраживања, прилози) достављају се спољним рецензентима након иницијалне евалуације од стране главног и одговорног уредника.

Процес рецензија је строго анониман при чему се име рецензента ускраћује аутору, и обрнуто. Рецензент има право, по сопственој одлуци да открије идентитет аутору, али је пракса да оба идентитета остану сакривена.

Сваки текст прегледа најмање два рецензента, стручњака за област на које се рецензирано дело односи, чиме се обезбеђује квалитет и аутентичност чланака. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно/наставно звање као аутори радова.

Сви рукописи прихваћени за штампу морају да имају позитивне рецензије, као и да га оба рецензента препоручују за штампу. Рукописи достављени редакцији часописа Годишњака за друштвену историју се не враћају

Редакција неће разматрати радове који не поштују наведене критеријуме

Упутства за писање напомена и библиографија

Библиографски подаци у фуснотама:

1. име и презиме аутора,
2. наслов дела: књиге или чланка, часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, година издања, за зборник име уредника/приређивача),
3. место издања, издавач, година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
4. број стране цитата

Необјављена грађа – *навођење докумената из архивских фондова:*

Навести цео назив архива, назив и број фонда, број фасцикле или кутије, број јединице и назив документа, а касније наводити скраћено.

Архив Југославије (АЈ), Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ 180, Ф7, л. 12. Петогодишњи план инвестиција за потребе кинематографије у ФНРЈ. (у даљем тексту: АЈ, 180, ф7, л.12, Петогодишњи план инвестиција...)

Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства за трговину и индустрију 65, фасцикла 185, јединица 580, Протест против осамсатног радног времена, Трговачка обртничка комора у Загребу 7.1.1921. (у даљем тексту: АЈ, 65–185–580, Протест против...)

Објављена грађа

Јутарњи рапорт о судару електричног трамваја и фијакера, 28.02.1904, *Живети у Београду 1890–1940. Документа управе града Београда*, књига 6, приређивачи Милан Ристовић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, Мирослав Перишић, Горан Милорадовић, (Београд: Историјски архив Београда, 2008), 498–499.

Цитирање монографије:

Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008), 443.

Перишић, *Од Стаљина ка Сартру*, 450.

Цитирање чланака из часописа, зборника, новина:

Милан Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године (Прилог имагологији Балкана)”, *Годишњак за друштвену историју*, 24, 3 (2017), 11.

Ристовић, „Le Canard Sauvage и Мајски преврат у Београду 1903. године“, 8–10.

Gavin Bowd and Anton Mioara, “Peak Dictatorship: Ceaușescu’s State Visit to Great Britain, June 1978.” *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 715. www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711. (05.11.2019)

Bowd, Mioara, “Peak Dictatorship“, 716.

Rogers Brubaker, “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”, *The State of the Nation*, edited by John Hall, (Cambridge University Press, 1998), 272–306.

Brubaker, “Myths and Misconceptions”, 273.

Милутин Чолић, „Филмска дискриминација”, *Политика*, 19. март 1968, 5.

Навођење чланака са Интернета:

Wolfgang Schmale, “Processes of Europeanization”, in: *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz, URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en> URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 (05.11.2019).

Dilek Barlas, “Post-war Economies (Turkey)”, in: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2016–01–05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (03.11.2019)

Упутство за састављање списка извора и литературе

Начин приказивања списка извора и литературе се разликује од навођења у фуснотама.

Списак извора и литературе се наводи латиничним писмом, по алфавитном реду. Уколико је издање на ћирилици, ставити у загради након навода да је на ћирилици. Прво се наводи презиме, затим име аутора, наслов дела, место, издавач и година.

Најпре се наводе необјављени извори, па објављени, а затим списак литературе.

Spisak izvora i literature:

Arhiv Jugoslavije. Komitet za kinematografiju Vlade FNRJ. fond 180.

Arhiv Jugoslavije. Ministarstvo za trgovinu i industriju. fond 65.

Politika

Živeti u Beogradu 1890–1940. Dokumenta uprave grada Beograda, knjiga 6, priređivači: Milan Ristić, Dubravka Stojanović, Miroslav Jovanović, Miroslav Perišić, Goran Miloradović. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2008. (ćirilica)

Perišić, Miroslav. *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008. (ćirilica)

Ristić, Milan. „Le Canard Suvage i Majski prevrat u Beogradu 1903. godine (Prilog imagologiji Balkana)”. *Godišnjak za društvenu istoriju*, 24, 3 (2017), 7–26. (ćirilica)

Bowd, Gavin and Mioara, Anton. “Peak Dictatorship: Ceaușescu’s State Visit to Great Britain, June 1978.” *The Slavonic and East European Review*, 97, no. 4 (2019), 711–737 www.jstor.org/stable/10.5699/slaveasteurorev2.97.4.0711 (05.11.2019)

Brubaker, Rogers. “Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”. *The State of the Nation*, edited by John Hall, Cambridge University Press, 1998, 272–306.

Навођење чланака са Интернета:

Schmale, Wolfgang. "Processes of Europeanization". *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010b-en> URN: urn:nbn:de:0159-20101025144 [05.11.2019].

Barlas, Dilek. "Post-war Economies (Turkey)". *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. Freie Universität Berlin: Berlin 2016–01–05. DOI: 10.15463/ie1418.10795. (03.11.2019)

Submitting Manuscripts

The Annual for Social History is a peer-reviewed journal that publishes original new research in Serbian and English language. Manuscripts for consideration should focus on social history. Submissions should not been sent for publication elsewhere, or have been previously published.

Please mind the following guidelines in preparing a manuscript: The cover page should consist of the manuscript title, name of the author(s), academic title, and year of birth, institution and e-mail of the author. The cover page should also have a 100-words abstract, a resume, five to eight keywords, and the list of used references.

Manuscripts should be submitted in Microsoft Word .doc format, no longer than 25 pages (A4 size of approximately 1800 characters per page). The Annual for Social History use *The Chicago Manual of Style (17th edition)*, *Notes and bibliography style* (<https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>) as reference style for footnotes and bibliography. Font should be Times New Roman, size 12, line spacing 1.5. Footnotes should be in font size 10, single spacing. Photographs should be at least 300dpi resolution, in jpeg or tif formats.

Manuscripts should be sent to: g.drustvena.istorija@gmail.com

All submitted manuscripts (studies, research, contributions) are further submitted to external reviewers after the initial evaluation by the chief editor.

The process of review is strictly anonymous. The name of the reviewer is unknown to the author, and vice versa. The reviewer has the right, in its sole discretion, to disclose the identity of the author, but it is a practice that both identities remain hidden.

Each text is evaluated by at least two reviewers, experts in the field to which the peer-reviewed work relationships is, with which is ensured the quality and authenticity of the articles. Reviewers (both foreign and domestic) must have higher or the same scientific or teaching title as the authors of the papers.

All manuscripts accepted for publication must have positive reviews, as well as both reviewers recommended for publishing.

Please mind that the editorial board will not consider submissions that are not following this guideline.

Рецензенти
Годишњака за друштвену историју за 2024. годину

Др Миле Бјелајац,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Радина Вучетић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Зоран Јањетовић,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Милан Кољанин,
Институт за савремену историју, Београд

Др Олга Манојловић Пинтар,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Горан Милорадовић,
Институт за савремену историју, Београд

Др Радивој Радић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Јелена Рафаиловић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Милан Ристовић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Дубравка Стојановић,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Алексеј Тимофејев,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Марко Шуица,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Илдико Ердеи
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Миклош Биро
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду (у пензији)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за друштвену историју =
Annual of Social History / главни и
одговорни уредник Милан Ристовић. – Год. 1,
бр. 1 (1994) – . – Београд (Чика Љубина
18-20) : Удружење за друштвену историју,
1994 – (Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње.

ISSN 0354-5318 – Годишњак за друштвену
историју

COBISS.SR-ID 102349831